

београд у рату и револуцији

1

Савет монографије

Михаило Швабић, председник, Владимир Бабшек,
Урош Бајић, Чедомир Бурђевић, Вучко Ивковић,
Љубомир Ивковић-Шуца, Зага Јовановић, Мома Марковић,
Славка Морић-Петровић, Борђе Нешић, Драгомир Николић,
Мила Пауновић, Илија Прица, Мирко Радаковић^У
Илија Радосавовић, Јара Рибникар, Јелица Стаменковић,
Родољуб Станић, Загорка Стојиловић

Редактор

Венцеслав Глишић

Редакциони одбор

Душан Калић, председник, Сима Беговић, Радомир Богдановић,
Венцеслав Глишић, Милан Гојков, Божа Драшкић,
Радован Драшкић, Бранко Бурђулов, Милан Јевремовић,
Јефта Јефтовић, Сава Лазаревић, Живорад Петровић,
Јелена Самоникова, секретар

Одговорни уредник

Радомир Богдановић

Рецензенти

Сима Беговић, Сава Лазаревић, Живорад Петровић

БЕОГРАД 1984.

**БЕОГРАД
у
РАТУ
И
РЕВОЛУЦИЈИ**
1941-1945

Автори

Борђе Пиљевић, Радомир Богдановић, Венцеслав Глишић,
Никола Живковић, Михаило Швабић, Петар Качавенда,
Јован Вујошевић, Драгослав Димитријевић,
Војислав Бирковић

Автори

Борђе Пиљевић, Радомир Богдановић, Венцеслав Глишић,
Никола Живковић, Михаило Швабић, Петар Качавенда,
Јован Вујошевић, Драгослав Димитријевић,
Војислав Нирковић

ПРЕДГОВОР

Ова књига о Београду у народноослободилачком рату и социјалистичкој револуцији написана је на основу објављене и необјављене архивске грађе, објављених публикација и сећања учесника догађаја.

Значајан извор за израду књиге била су документа из Историјског архива града Београда, Архива Војно-историјског института, Архива Југославије, Архива Централног комитета СКЈ и Архива Србије, посебно документа Одељења специјалне полиције и Гестапоа. Услед недостатка примарних архивских извора, аутори су за израду текста у већој мери користили сећања учесника народноослободилачке борбе у Београду, нарочито за део књиге у коме су приказани Београђани у Народноослободилачкој војсци и партизанским одредима Југославије, односно њихов одлазак разним каналима и везама у оружану борбу. Имајући у виду то, као и чињеницу да су сећања извор трећег реда и да захтевају пажљиво проверавање чињеница саопштених у њима, аутори и Редакциони одбор настојали су да историјским методом утврде и саопште догађаје и збивања онако како су се одиграли.

У току протеклих двадесет година — од појаве прве књиге о Београду, коју је на основу сакупљеног и обрађеног материјала написао пок. проф. Јован Марјановић, што је послужило као полазна основа у изради ове књиге — литература о Београду у народноослободилачком рату и револуцији знатно је обогачена необјављеним прилозима за хронику Београда, појавом хроника општина, као и описом појединих збивања из Београда у објављеним радовима у којима је приказивана историја рата и револуције у Србији и Југославији.

Књига о Београду у народноослободилачком рату и социјалистичкој револуцији износи чињенице које показују да је Београд — од самог настанка социјалистичког и радничког покрета у Србији, развоја и деловања КПЈ и револуционарног покрета између два светска рата, нарочито у годинама уочи народноослободилачког рата и социјалистичке револуције, као и током њиховог извођења — био један од градова у којем је утицај социјалистичке мисли и КПЈ био далеко већи и шири него организациона снага партијских организација.

становништва, посебно из редова младих радника, студената и ђака, давали неизмерљив допринос успостављању и ширењу антифашистичког покрета уочи рата, развоју и јачању народноослободилачке борбе и револуције у условима другог светског рата.

6 Београд је био извор кадрова револуционара. Партијске организације Београда биле су својеврсна школа револуционарних кадрова. Многи истакнути револуционари напредног југословенског радничког и комунистичког покрета однегавани су у партијским организацијама Београда или су део своје револуционарне активности провели у њима, што је било посебно значајно за покретање и развитак оружане борбе у Србији и шире у Југославији. Ту чињеницу истицао је и друг Тито, када је говорећи о улози Београда у припреми за оружани устанак, између осталог, рекао: ... „Београд је, не због тога што се ту налазило руководство већ због великог броја кадрова, био, тако рећи, онај центар одакле су давале директиве и слали људи на терен да раде на организацији устанка. Београд је у погледу кадрова дао врло много нашој ослободилачкој борби. Друга важна чињеница је да је Београд, као град, иако, додуше, страховито пострадао, дао од самог почетка најјачи отпор окупатору...”

Упркос терору и врло тежким условима у којима је вођена борба у Београду, као и губицима које је претрпело његово становништво, нарочито организација КПЈ и СКОЈ-а, остајући без својих најбољих и најборбенијих кадрова, борба никада није престајала. За окупаторе и квислинге никада није било мира. И када су веровали да су уништили организацију отпора, комунисти, скојевци, симпатизери и родољуби самоиницијативно су настављали борбу. Они су се повезивали не чекајући директиве од руководства, која у одређеним периодима готово нису ни постојала, изводили акције, прикупљали добровољне прилоге за НОП у новцу и материјалу и упућивали нове борце у партизанске одреде.

Књига „Београд у рату и револуцији 1941—1945” својим садржајем речито говори о патриотским и револуционарним стремљењима, напорима и жртвама његових становника, који су се под руководством КПЈ борили за слободу и бољи живот.

Аутори, Редакциони одбор и Савет настојали су да ова књига, на основу проверених и утврђених чињеница, што целивотије осветли учешће Београда у народноослободилачком рату и револуцији, од устаничких дана 1941. до ослобођења 20. октобра 1944. године и у завршним операцијама до коначног ослобођења Југославије 1945. године.

Појаву ове књиге на 40-годишњицу ослобођења главног града наше социјалистичке и самоуправне заједнице омогу-

ног споразума о научном истраживању и финансирању Монографије „Београд у рату и револуцији 1941—1945“, друштвено-политичке организације, научне и културне установе Београда: Скупштина града Београда, Градска конференција СК, Градска конференција ССРН, Градско веће СС, Градски одбор СУБНОР-а, Градска конференција ССО, Привредна комора Београда, Градски СИЗ културе, Основна СИЗ науке, Историјски архив Београда.

I

КОРЕНИ РЕВОЛУЦИЈЕ

ПОЧЕЦИ РЕВОЛУЦИОНАРНОГ ПОКРЕТА

Београд припада оним градовима у свету који су у својој бурној историји више пута до темеља рушени, али су поново ницали нови, већи и лепши. Својим геополитичким положајем на југоистоку Европе, у другој половини XIX и почетком XX века, Београд је као главни град слободне земље, од које су помоћ очекивали и остали поробљени југословенски народи, привлачио ствараоце, слободаре и револуционаре из свих наших крајева и постао један од најзначајнијих центара револуционарне мисли и радничког покрета у југословенским земљама и на Балкану.

Црвена пролетерска застава преко сто година симбол је борбе, слободе и стремљења радничке класе и становништва Београда. Реакционарни режими и снаге које су их подржавале покушавали су на све начине, па и најбруталнијим мерама, да слободарску и револуционарну мисао угуше и претворе овај град у бастион својих тежњи и стремљења. Тим плановима енергично су се супротстављали радничка класа и друге напредне снаге, прихватајући носиоце револуционарних идеја. Кроз генерације је ту развијена слободарска и револуционарна мисао, која је подстицала на борбу све оне снаге у друштву које су биле против заосталости, терора и реакције, за хуманије друштвене односе.

У Београду је створена Српска социјалдемократска партија и класни синдикати, одржана прва конференција балканских социјалиста и формирана јединствена револуционарна партија југословенског пролетаријата — Комунистичка партија Југославије и револуционарни синдикати. Ту су до рата претежно била и седишта највиших партијских и синдикалних руководстава југословенског пролетаријата, одатле су се марксистичка мисао и револуционарне идеје ширили у све крајеве наше земље, а ту је донета и одлука о почетку оружане борбе и социјалистичке револуције у Југославији 1941. године.

Настанак и развој социјалистичке мисли, организовање и деловање радничког покрета у Београду, текли су упоредо са развојем капиталистичких друштвено-економских односа у Србији. Београд се привредно и културно брже развија тек пошто су Турци дефинитивно напустили град, у који се у све већем броју досељава српско становништво из унутрашњости Србије, Аустро-Угарске и других крајева турске царевине. Поред трговаца, занатлија и интелигенције, у град и његову ближу околину досељавају се у другој половини XIX века и квалификовани радници и стручњаци из других земаља и других националности, који ће поспешити развој модерне привреде. До краја XIX века занатство је представљало најзначајнију привредну грану у граду, у којој је радило 24%, а издржавало се око 50% градског становништва. Све до почетка XX века, у занатству и трговини био је запослен највећи број најамних радника. Индустрија се спорије развијала, јер је домаћи и страни капитал усмеравао у трговину и занатство, пошто је ту брже доносио профит. Неразвијен саобраћај и недостатак модерних транспортних средстава, школованог стручног и високог стручног кадра за рад у индустрији, јака конкуренција индустријске робе из увоза, као и недовољна заштита младе домаће индустрије од стране државе, утицали су на спорији развој индустрије. Већина индустријских предузећа и радионица имала је у основи занатски карактер. Тек са давањем олакшица и већим пласманом капитала, крајем XIX и почетком XX века, у Београду почиње брже да се развија индустрија. На бржи привредни развој града утицао је и развој банкарства и грађевинарства. Од 54 већа индустријска предузећа, која су подигнута у граду од 1840. до 1914. године, тридесет пет је подигнуто у периоду од 1890. до 1914. године. Повећавао се и број запослених радника. Већ у првој деценији XX века у Београду је радило преко 15.000 радника разних занимања, од којих 4.500 у индустрији, а међу њима око хиљаду радница.

Град се урбанистички развија и шири на рачун приградских насеља и сеоских општина. Реконструишу се и модернизују улице, гради водовод и канализација, уводи електрично осветљење и модернизује градски превоз (уводи се трамвај), успоставља телеграфски и телефонски саобраћај игд. По угледу на архитектуру земаља Европе, подижу се модерне куће и зграде за потребе администрације и војске, болнице, школе, позориште, а руше се старе, мале и неугледне куће. Са привредним полетом и урбанистичким развојем брзо је растао и број градског становништва. Од паланке са 7.033 становника 1834. године, Београд је до 1910. израстао у модеран град са 89.876 становника.

У другој половини XIX века у Београду се развија и грађанска класа, коју су сачињавали претежно најбогатији трговци, високи државни чиновници и официри, богате занатлије и поседници са села, који су претежно живели у граду. Са интензивнијим развојем капиталистичких односа брже се одвијала економска и политичка диференцијација у друштву.

По угледу на развијене европске земље, у граду се отварају нове школе, модернизује се настава и отвара Велика школа, која 1905. прераста у Универзитет. И културни живот постаје богатији. Отвара се Народно позориште, у граду живе и стварају истакнути српски научници, књижевници, сликари, вајари и композитори, политички делују најистакнутији бугарски политичари и социјалисти. Све је то стварало услове за динамичан политичко-политички и културни живот београдског становништва у другој половини XIX и првој деценији XX века, када на политичку сцену ступа организована радничка класа.

Положај радничке класе био је веома тежак. Попед лоших услова рада и дужине радног времена, радничтво Београда тешко су погађали незапосленост и веома ниске наднице. Когдасећи велику **пошлу** тежак радне снаге са села, неограничени законским пописима, господарни сд; настотали да што пне пшх/ до прогНита безобзирном експлоататитм радника. Пре доношења Закона о радњама, послодавци су по свом нахођењу одређивали дужину радног времена све док то радници штрајком или тарифним покретом не би пепшисали. Осим типографских радника, који су 1897. изборили скраћење радног времена на девет часова, остали радници у Београду радили су дневно дванаест до шеснаест часова. У тајтежем положају налазили с^л се тегрти и кућна пост\га, занатски и трговачки помоћници. Послодавци сд; снижавали радничке наднице, закидали на заратти и са тослд т^лртттиали борбените раднике. Својом надницом радник нтје лчогао да подмири ни татостовтшје животне тропткове (исхрану, огпсв, стан, одећу и обућу). Због тога су раднички синдикати и Српска социјалдемократска партија, већ од 1903, повели оштру борбу за побољшање положата радничке класе. До ступања на снагу Закона о радњама (1911), здравствено и социјално осигурање радника ните било регулисано, нити с^л послодавци томе ппилавалт и^лку важност. Тек у првој деценији XX века радници су борбом та питања успели повг^лњни^ле ^лаконски да регулишу. До тада они су то решавали уз помоћ својих потпорних друштава и удружења.

Први заговорници и носиоци социјалистичке мисли у Србији били су млади интелектуалци, који су се школовали у иностранству, посебно у Русији и Румунији. Т^лте^лесетих година XIX века, појек својих радова, Ж^лт^лвош^л Ж^лповић је утицао на омладину т^л занатско радништво својим борбеним демократским и социјалистичким схватањем о уређењу др^лштва. Учет^ле класика марксизма, Карла Маркса и Фридриха Енгелса и I интернационале, седамдесетих година шири у Србији Светозар Марковић, свакако најважнија личност ^лоадничком покрету Ј^лугословенских зема^ла и Балкана у XIX веку. Он је био творац модерног политичког покрета, подначелник и пропагатор социјалистичке мисли у Србији. Његово учење означава прекретницу у политичком и идеолошком развоју прогресивне мисли и организовању радништва. С^л својим т^лстомишљеницима, радницима и интелектуалцима, Светозар Марковић шири социјалистичку мисао и бори се за хумани^ле друштвене односе и демократско уређење друштва.

У "Раденику", који покреће средином јула 1871, Марковић је објавио и први социјалистички програм на Балкану. У овом листу објављивао је радове Маркса и других савремених носилаца социјалистичке мисли, а у својим чланцима и књизи „Србија на истоку" разобличава тадашње стање друштвених односа и политику српске буржоазије. Превод „Комунистичког манифеста"* имао је велику улогу у ширењу класно борбене марксистичке мисли у Србији у другој половини XIX века. Српски социјалисти су Светозара Марковића сматрали „оцем српског социјализма" и добрим познаваоцем Марксова „Капитала".

Политичка и стваралачка активност Светозара Марковића одвијала се на широком фронту критике тадашњег друштвеног поретка и државног уређења Србије. Ширећи социјалистичку мисао, Марковић је заступао напредна схватања и у књижевности, филозофији и педагогији. Идеје је црпео из тадашње прогресивне европске културе и политичких кретања, стваралачки их преносећи на тадашње друштвене прилике у Србији. Његове идеје налазе следбенике и у другим југословенским земљама, јер се Марковић залагао за ослобођење осталих крајева од Турске и Аустро-Угарске, али и за уништење свих држава које спречавају да се народи „сједине као слободни људи и равноправни радници".

Против носилаца социјалистичке мисли борили су се свим средствима владајући режим и буржоаске политичке странке. Но, терором и прогонима Светозара Марковића и његових сарадника, није се могла угушити прогресивна, револуционарна социјалистичка мисао.** Његови истомишљеници у Београду на разне начине шире социјалистичке идеје међу радницима, студентском и средњошколском омладином. Преко листа „Побратимство" ширено је материјалистичко схватање у науци и заступан реализам у књижевности. Исто тако, социјалистичке идеје ширене су преко листова и часописа: „Враголан", „Врзино коло", „Уједињење", „Преодница", потом преко „Јавности", „Гласа јавности", „Рада", „Ослобођења", „Старог ослобођења" и других, као и ширењем дела напредне марксистичке литературе, као што су „Комунистички манифест", „Србија на истоку", „Шта да се ради" од Чернишевског и др.

Користећи Закон о шtamпи, власти су забрањивале растурање социјалистичке штампе, а актере инкриминисаних чланака, главне уреднике и штампаре хапсиле и затварале. У раскринкавању терора и гушења слободе мисли од стране власти значајну улогу имао је Пера Тодоровић, бриљантно полемичко политичко перо у Србији у XIX веку.

Након смрти Свегозара Марковића, једап број његових истомишљеника одлази у табор Радикалне странке, а његови најближи сарадници из редова радника и интелектуалаца настављају његово учење. Група око Мите Ценића покреће лист „Радник" (1881) преко кога је, као и политичком аги-

* Ово значајно дело појавило се на српском језику 1871, пре него у Француској на француском, а у посебном издању (брошури) пре него на енглеском језику у Енглеској.

** Светозар Марковић је 1872. морао да емигрира у Нови Сад, где наставља свој политички рад.

тацијом међу радницима, вођена беспошtedна идеолошка борба против радикала и режима Обреновића. Са својим присталицама Ценић настоји да формира социјалистичку партију, организује раднике и изнађе најповољније форме организованог политичког рада међу радницима и омладином. У ширењу социјалистичких идеја међу радницима и омладином велику улогу имали су и листови и часописи „Борба“, „Побратимство“ и „Мисао“, а у штампању социјалистичких листа, часописа и литературе — Задруга штампарских радника у Београду.

У ширењу социјалистичке мисли у Београду и Србији крајем XIX века све већу улогу имају и радници — френ-таши, који су одлазили на рад у друге европске државе (Аустро-Угарску, Немачку, Швајцарску и др.), тамо прихватили социјалистичке идеје и по повратку у земљу их ширили. Поред интелектуалаца и студената, социјалистичке идеје заговарају и страни квалификовани радници који долазе у Србију да раде у индустрији, рударству, трговини и занатству.

Под утицајем социјалиста, али и услед заоштравања класних супротности, код радника брже сазрева схватање о неопходности удруживања и организовања у посебне радничке организације, које ће штитити њихове класне интересе. Био је то дуг и мукотрпан процес. Недостатак индустријског радништва, те недовољно изражена класна издиференцираност занатског радништва и њихових послодаваца, утицали су на српске социјалисте, од Светозара Марковића преко Мите Ценића, Васе Пелагића до Андре Банковића, да главну пажњу усредсреде на занатско радништво и да раде на стварању кооперативних, произвођачко-потрошачких и потпорних дружина, преко којих су социјалисти ширили своје идеје и настојали да побољшају положај радника и ситних занатлија и супротставе их капиталистичком устројству тадашњег друштва и његове привреде. Кооперативна и потпорна друштва била су крајем XIX века најпогоднији облици организовања тадашњег радништва у Србији, јер су преко њих радници решавали своја горућа питања (осигурање у случају болести, незапослености, смрти и др.), а истовремено су вршила политички и културни утицај на раднике. У новоствореним радничким културно-уметничким друштвима, социјалисти окупљају раднице и средњошколску и студентску омладину и шире социјалистичке идеје.*

Осим радника и студената, осамдесетих и деведесетих година XIX века социјалистичке идеје прихвата и београдска средњошколска омладина, под утицајем Мите Ценића и Васе Пелагића. Њихова активност испољавала се у разноврсним акцијама против Радикалне странке и њених најистакнутијих појединаца, који су настојали да омладину користе у борби за власт. У листовима и часописима „Истина“, „Час“ и „Борба“ објављивани су радови класика марксистичке мисли.

Са заоштравањем привредне кризе и погоршањем положаја радништва, током деведесетих година XIX века, присталице учења Светозара Марковића, Мите Ценића и Васе Пе-

* Значајну улогу имало је певачко друштво типографских радника „Јакшић“, формирано 1885. године.

лагића и групе радника око Андре Банковића оснивају нова занатлијско-радничка друштва за међусобно помагање и штедњу, као и радничка друштва општег карактера са нешто јаснијом социјалистичком оријентацијом. Власти прогањају и хапсе носиоце социјалистичких идеја, спаљују њихове књиге и пропагандни материјал*.

Под утицајем идеја европског социјалистичког покрета**, које у Београду шире српски социјалисти, опадају сви колебљиви и радикалски оријентисани елементи из занатлијско-радничких друштава који су у њих ушли приликом њихова стварања. То је отварало могућности удруживања социјалистички оријентисаних радника и стварања чисто радничких друштава и организација. Успоставља се тешња сарадња са социјалистима V Војводини и Хрватској и учествује на међународним скуповима и конгресима социјалиста друге Интернационале.

Процес класне диференцијације унутар радничкозанатлијских друштава средином деведесетих година XIX века водио је стварању чисто класних радничких организација, а потом и организовању и вођењу економских и политичких акција радника. Таквом опредељењу носилаца социјалистичке мисли, посебно групи око Андре Банковића, допринео је и лист „Социјалдемократ“ (1895), први социјалистички лист марксистичке оријентације на Балкану. Борбено језгро око Андре Банковића и редакција листа заступали су становиште класне борбе радника. Они покрећу и издају социјалистичку радничку библиотеку и раде на формирању социјалдемократске партије у Србији. У Београду се у марту 1896. оснива и прва чисто радничко синдикална организација — „Друштво опанчарских радника“. Иако је имало елемената ранијих потпорних друштва, оно је имало и задатак да се бори за побољшање економског и политичког положаја радника.

Делатност Андре Банковића, Васе Пелагића и Клуба студената Велике школе, те све организованији и отворенији иступи социјалиста у време прослава Првог маја, као и захтеви радника за побољшање њиховог положаја, забринули су владајући режим, који прогони носиоце социјалистичких идеја, забрањује одржавање радничких зборова, излажење радничке штампе и формирање нових радничких друштава. Период „црне владавине“, политичке владе Владе Бопчевића, онемогућавао је сваку организовану политичку акцију социјалиста. Активност социјалистичког покрета настављена је међу радницима и омладином преко радничких књижевних и читалница, путем објављивања и растурања социјалистичке литературе и организованог иступања радника V војвођанске штрајкова и прослава Првог маја. После ивањданског атентата на краља Милана (1899) буржоазија се још драстичније обрачунава са социјалистима и радничким организацијама. Појављују се растурања радничка синдикална друштва, а

* На Савији је 20. маја 1890. јавно спалено Пелагијево књижарско-поштоматско право или неодложне потребе, а сам Пелагић прогнан из Београда.

** Кратком XIX века на српско поштоматство и неговање социјалистичких утицаја су вршили социјалистички покрети Аустро-Угарске, Немачке и Француске, посебно њихови такзвани представници К. Тибкнехт, К. Кауцки, П. Јафарг и Ж. Гед.

архиву и књижицу ^адничког друштва конфискује и већим делом уништава. Међутим, социјалистички покрет у Србији био је већ ухватио чвршће корепе, те није могао бити угушен ни драстичним мерама режима.

Након превладавања унутрашњих слабости које су га нагризале, са појавом разних струја (малограђанских, идеалистичко-утопистичких и реформистичких), социјалистички раднички покрет у Србији почетком XX века улази у нов период. Бржем сазревању класне свести радника доприноси и социјалистичка штампа и литература, коју су социјалисти ширили упркос забране и свих мера режима. То је допринело да марксистичко схватање класне борбе победи и постане доминантна политичка оријентација код радника и омладине. Носилац марксистичке мисли и организатор модерног радничког покрета у Србији била је група младих револуционара, радника и интелектуалаца, окупљених око Радована Драговића, Димитрија Туцовића, Драгише Лапчевића, Душана Поповића, Трише Кацлеровића и других. У „Радничким новинама“, које излазе од 1902, а потом у часопису „Борба“ или у посебним публикацијама, у оригиналу или преводу, они објављују радове Маркса, Енгелса, а касније и Лењина. Та се активност наставља све до првог светског рата.

Падом владе Владана Борћевића стварају се повољни услови за политичку делатност социјалиста и организовање и развој социјалистичког покрета. Деловањем Р. Драговића и његових најближих сарадника од јесени 1900, социјализам у Србији „престаје бити пропагирање лепих идеја“, и постаје теорија, програм и циљ радничког покрета, „живот једне револуционарне класе“, која се бори против експлоатације и владајућих — „господарећих фактора“ у друштву, истицао је касније Димитрије Туцовић. Драговић и његови сарадници покрећу нове листове: „Напред“, „Раднички лист“, „Стари раднички лист“, које су власти убрзо по њиховом појављивању забрањивале, затим раде на организовању синдикалних организација и друштава, међу њима и Београдског радничког друштва (1901). Била је то прва социјалистичка класна радничка организација у Србији, која ће одиграти велику улогу у окупљању и организовању радника не само у Београду, већ и у унутрашњости Србије. Од пролећа 1901. радничка класа у Београду водила је више економских акција, тарифних покрета и штрајкова. Преко зборова и упућивањем петиција Народној скупштини, радници настоје побољшати свој тежак положај и изборити слободу штампе, збора и удруживања и слободно деловање радничких организација и друштава. Да би спречиле делатност социјалиста и развој радничког покрета, власти прогањају носиоце социјалистичких идеја, забрањују одржавање радничких зборова, демонстрација и излажње радничке штампе („Радничке новине“ и „Новог времена“). Због тога у марту 1903. долази до демонстрација и оштрих сукоба радника, студената и средњошколаца у којима је учествовало преко пет хиљада демонстраната. Демонстрације су у крви угушене.

Мартовске демонстрације убрзале су збијање редова ширих слојева сиромашног становништва у граду и брже буђење класне свести код радника. Демонстрације су учиниле пре-

Име са Србију:
на листу 250,
на 125 на листу
060 дана. За
интервиста —
над поште тал.
4 а ма, уградња
и 6 ерама.

РАДНИЧКЕ НОВИНЕ

Име са Србију:
на листу 250,
на 125 на листу
060 дана. За
интервиста —
над поште тал.
4 а ма, уградња
и 6 ерама.

Београд, 16. марта 1902. Journal ouvrier | Уређује редакциони одбор | Arbeiterzeitung | Бр. 11. | Гол. II.

Радници, спремајте се, да прославише једини ваш омишљени празник Ђрби Мај

На великом радничком збору одржаном 10. март. у Радничкој Касни, данас се одлучило да се на најошчији начин, прогласи једини просветерски празник, празник рада. Први мај, 21. априла сва године.

Закон о зборовима и удружењима

Један од најважнијих закона о политичко јачање радничке класе и њеног практичног организовања — јесте закон о зборовима и удружењима. Кољко је важан тај закон могу радници видети по овом животном интересовању и очекивању када ће се ма и овакав какав је примитивни или одбојни. На и сва готово буржоаска штампа тражи да се што пре сарши с тим законом.

Већ то може да буде довољан знак да је овај закон у првом реду најпотребнији за регулисање и организовање јавног и политичког живота — за постанак партија.

И данас кад се радничка класа и код нас осећа доста нарасла и снажила да и на политичком пољу покуша своју надију — ми видимо где се, готово насилним путем, одузима то право зборисања и удруживања.

Тако, радници и даље неће моћи да се организују у једну своју политичку партију, ни бар да добију могућности да на томе раде; и даље ће се њима чинити сметње да јавно манифестују тежње и захтеве своје.

Овај појам у Сенату, на су, један већ изгасан закон одбацује, покушају не само праву вредност Сената, него још и то, да ова масини и експлоататори желе борбу да воде по личним жељама, да се воли политичка борба дамаично и фалшиво јер ће се тако и најлакше моћи заштитити интереси приваговних редова.

Као и свуда, тако и овде лични и материјални интерес одређивали су како ће се ова ствар решити.

И ми видимо да се најмнобројнија класа радног света лишава тако битних, тако суштиневаких потреба својих без којих се а не могу испуњити све жеље његове.

Радничком покрету овим је узрешена могућност да он може да ступи на политичко поље свога рада, а то ће бити још можда оа дуго време, што ће ствар радничка свакојакмо могућности.

Ово може јасно да покаже радницима шта значи имати у својим рукама политичку моћ. На како радничка класа у првом реду може доћи до својих захтева испуњења само организовањем и јавном политичком силом, то може да види каква јој је препона стављена у њеном јачању. А како радници без политичке моћи не могу извојевати најважније захтеве своје, чије их остварење чини господарима друштвеним, то је свакојакмо и јасноћа свих српских радника да се спремају и оснабољавају за учешће у политичким пословима те да могу и достојно и успешно да понесу сву политику на својим плешима.

И тако, рад. на стварању политичких удружења, непосредно са јаким и чврстим економским организацијама, моћи ће и српске раднике да оспособи за борбу, те да што

потпуније још и данас задовољају једно по једно право своје...

Ђачка демонстрација

Ђачке демонстрације ове недеље показују да се и прва најосновнија права српских грађана не поштују.

Већ је познато да су Велишкошколи хтели да осуде поступке ових војних политичара који су се некада кочперили слободомасем и који данас од тога слободоулама граде капитализам.

И Велишкошколи нису могли да остану равнодушни при којима где се врши једна неисконитост и да се тако рећи сином конфискује закон о зборовима и удружењима. Кад су осудили Сенат и хтели и да се мирно да манифестују своје жеље — позивају их ванше и поче немилне тући. Ту се створи борба између ђака и политичке. Жангарни пољевима, револверима, пуцама напали су бесно на ђаке који се брану толим рукама. По гласе се видео који ђачки штап који је одбио ударце разјарених жандарма.

Отворене је код ђака било нелико; они сино протестоваху против самовоље и незаконитих поступака политичке. — Како је синних и немилостивих удараца; чули се јуци и запоменима, и ко тод се нашо под кулним мије изобено, јошне ударце.

На захтев ђака да се политичка улади испред школе, где се и врши окршај, политичка се морала попући — а ђаци напалећи увикивали су: „доде с реакцијом и самовољом, доде са тиранијом и сенатом“ — жиева слобода и светост! Маса ошумеласог света поддржаваја је демонстрате који се у групама развилаху кућама тврдо решени да до краја истрају.

Политичка која је позвана од председника сената да растера „ванзаконе политичке“, како се стари господин изразило, показала се и у овој прилици шта је она и коме она служи. Један политички писар толико се вавео да је без никаквих разлога командовао „нож на пушку“, а већина жандарма јавно је пуцала метишма пушке и револвере. Четири убојна метка најљача су на улици и један се налази код једног посланика.

После овога догађаја ђаци су држали збор у дворшту школског пошто им је забрањено да могу иети држати у агради. На том збору који је многобројан био и на коме је било и друге омладине сем велишкошколе, донета је једнодушно ова резолуција:

„Велишкошколе омладине, услед јучерашњег изврсног напада и употребе оружја пред изгледом В. Школе, а на очиглед целокупне владе решена да увек брани Уставом загарантована права Српскога Народа и своју омладинску част, тражи задовољење у томе: — да Велика Школа буде само дом Велишкошкоца, на што ју је њен племенити вавештацац и наменно; у противном оставља све просторије Вели Школе Сенату, чији је рад у основи противан демократским начелима Велишкошкоца.“

Ову је резолуцију потписало 280 Велишкошкоца. Ова је резолуција са једним писмом упућена Академском Савету и Народној Скупштини да и они подејствују да се ђацима да задовољење.

Ми радници, можемо да се разумејемо овој јавној ако мало негодној манифестацији Велишкошкола. Њихов протест налази код нас радника живо одобравање јер ми у првом реду треба да дигнемо свој глас против ових који лишавају цео народ најважнијих права која су нарочито потребна нама у нашем покрету.

Нека је част и слава њеној Омладинском. И Велишкошколи у тим својим праведним тежњама увек ће наћи у нама раднике своје другове.

Ијава

Уредништва Народне Речи у Будимпешти.

Београдска цензура забранила је издавак првога броја Народне Речи у Србију. Морамо признати да нас ова забрана зачуђује и изненађује. Ми никад нисмо мислили да у Краљевини самовоља чиновника може доде да иде, да, противно одредбама земских закона, забрањује издавак новинама које се нису огрешиле ви о једну тачку данашњег српског закона о штампи.

Народна Реч је један од најневишњих радничких листова. Ни једном реч, ни једним словом она није могла да наслужи меру која је противно употребљена.

Чи. 9. данашњег срп. закона о штампи наређује забрану ако новине садрже: 1. Уреду Краља, Краљеве, њихових потомака и Краљевских родитеља; или ако нападну и изазву подметку Уставом и законима одређени ред престолонаследје; 2. позив грађана да устују на оружје противу законитих власти или на вршење дела која су предвиђена у кавеном законик.

Ничега од свега овога није могло бити у Народној речи, на простот рачула што се овај лист ни једном речи није дошаквао Србије или прилика у њој.

Да у Народној Речи у опште ничега каваног нема доказ је и то, што овдашње будимпештачке власти нису ни помишале да забране или опште. Шта више, овдашње поште учиниле су нам све олакшице које се једном листу учинити могу.

Најзад, нас зачуђује понављање београдске цензуре још и за то: што закон изриком нели да је страним листовима „издава слободан у Србију“. Једвако ограничење састоји се у овоме: „Али министар унутрашњих послова може у појединим случајима страних повремених списа или новина, где би нашо дела предвиђена чланом 9. овога закона, оне написе који ова дела садржавају, нечитачким учинити ире него нити са шисте у саобраћај.“ (чи. 13.)

Народна Реч је дакле требала бити пуштена у саобраћај. Све што је цензура имала право да учини јесте, да учини нечитачким недовољена места. По пошто таквих места није било, то је цензура забранила и укинула сам лист.

радници! ирешилакујте се и ироширујте ваш једини лист

Прва страна „Радничких новина“ из 1902. год.

кретницу у даљем развоју и политичкој делатности социјалиста.

Мајским превратом и изменом политичке климе у земљи створени су услови за слободу политичког деловања социјалиста и свестранији развој радничког покрета у Србији. Из затвора су пуштени ухапшени учесници „мартовских демонстрација“, а од јесени 1903. поново излазе „Радничке новине“. Радници се окупљају и организују у класне радничке организације и врше припреме за формирање радничке партије и јединствених синдиката.

Истог дана, 20. јула (2. августа) 1903, у Београду је одржан Оснивачки конгрес Српске социјалдемократске партије и Главног радничког савеза, којим су ударени организациони и политички темељи партије и синдиката у Србији.

После оснивачких конгреса и формирања највиших синдикалних и партијских форума, појачава се активност социјалиста међу радницима и у осталим слојевима друштва, формирају се нове радничке организације и удружења и организују штрајкови. Поред рада на стварању организација ССДП, српски социјалисти посвећују посебну пажњу идеолошком и културно-просветном уздизању свог кадра, посебно руководећег. У Београду је отворена синдикална, а 1906. и партијска школа. Од јануара 1910. излази и часопис „Борба“, а „Радничке новине“ постају дневни лист.

Одмах по оснивању, ССДП није била бројна. Она се налазила у процесу организационе изградње, те се није могла равноправно носити са буржоаским политичким партијама на парламентарним и општинским изборима 1903. године. Али, на парламентарним изборима 1905. за народног посланика изабран је Драгиша Лапчевић, а на општинским изборима 1906. и 1907. освојено је девет, односно седам одборничких и заменичких места у београдској општини, па су радници могли у скупштинама, преко својих представника, јавно да износе своје захтеве и боре се за њихово остваривање.

У Београду су се налазила седишта партијских и синдикалних централа српског социјалистичког покрета. Зато су београдске радничке организације биле средиште изградње класне свести и центар из кога су вођене економске и политичке акције радничке класе у Србији, а у радничком покрету Београда преламале су се све тешкоће које су пратиле развој радничког покрета.

Београдски пролетаријат манифестовао је своју солидарност и подржавао борбу народа и радничке класе и других земаља у Европи, посебно борбу македонског и хрватског народа 1903, борбу руског пролетаријата и револуционарне догађаје у Русији 1905, када су у Београду организоване и акције прикупљања помоћи руским радницима.

Пошто је савладана малограђанска и синдикалистичка опозиција у радничком покрету, груписана око часописа „Ново време“, створени су услови за свестранији политички рад ССДП и синдикалних руководстава, што се брзо одразило на јачање партијских и синдикалних организација. Крајем 1905. у Београду је деловало 496 чланова ССДП, од којих је преко 80% било радника. У пролеће 1906. у Београду делује

шест рејонских (квартовских) организација*. Клуб учитеља социјалиста окупљао је напредне интелектуалце, пре свега учитеље, ширећи културно просветну и политичку активност у градовима и селима Србије. Политичку активност међу женама ССДП је остваривала преко Секретаријата жена социјалиста и листа за жене „Једнакост“.

Српски социјалисти радили су на сталној организационој изградњи партијских и синдикалних организација, прилагођавајући их ефикаснијим формама политичког деловања. Поред борбе за доношење радничког заштитног законодавства, ССДП је водила борбу против социјалне политике режима. Током 1906. и 1907. организовано је више тарифних акција и штрајкова, у којима је до изражаја дошла солидарност и помоћ радника из других предузећа у Београду и Србији. Штрајкови су често били дуги, исцрпљујући и за раднике и за њихове организације. У гушењу штрајкова, властима и послодавцима помагали су полиција и војска. У крви је угушен штрајк радника у Фабрици шећера на Чукарици, средином марта 1907. године. И други штрајкови који су тада у Београду вођени, у знак солидарности, такође су силом угушени. Брутално гушење штрајкова изазвало је огорчење радника и протестне демонстрације у којима је учествовало неколико хиљада радника и грађана. Полиција ставља под надзор радничке организације и у њихове редове убацује своје агенте.

Здраво језгро у партији и синдикатима (Д. Туцовић, Т. Кацлеровић, Д. Поповић и др.) успева да се одупре оним снагама које су раднички покрет водиле у класну пасивизацију. На чело ССДП априла 1908. долази Димитрије Туцовић, који успева да политички порази унутарпартијску опозицију и раднички покрет у Србији упути у револуционарном правцу. Велику помоћ у консолидовању покрета пружили су му Душан Поповић, Павле Павловић, Триша Кацлеровић и други. Нове снаге у покрету настоје да створе организационо и идеолошко-политички јединствен покрет. Процес сређивања и идеолошко-политичке изградње покрета убрзо се одразио на активност радничког покрета у целини. У четрнаест штрајкова 1908/9. учествује преко десет хиљада радника, успоставља се тешња сарадња са радничким покретом у Хрватској и помаже развој покрета у Босни и Херцеговини. У акцијама радника у све већем броју учествује студентска и средњошколска омладина. Политичка активност радничке класе у Београду била је усмерена на борбу за опште право гласа, доношење позитивног радничког законодавства и слободу деловања радничких организација, а против терора режима у другим земљама у Европи и анексије Босне и Херцеговине од стране Лустро-Угарске. Политичка активност социјалиста међу радницима одразила се и на јачање ССДП и синдиката. Организације ССДП у Београду су организационо јачале и посгајале све бројније. Априла 1909. било је 651 члан и 27 организација, маја 1910. већ 788 чланова у 58 организација, а априла 1911. године 935 чланова. У 1912. години 89,8% чланства

* Рејонске организације биле су: Врачар, Дунав, Палилула, Сава. Типи кључа и Чукарица.

ССДП чинили су радници. Већ 1910. у Београду је деловао 81 синдикални иододбор са 4.375 синдикално организованих радника. Покрећу се нови листови и отвара Социјалистички раднички дом на Славији.

Српски социјалисти одржавали су најтешњу сарадњу са социјалистичким покретима у другим југословенским земљама, радничким покретима у балканским земљама и Европи, као и са међународним форумима II интернационале. Почетком 1910. у Београду је одржана и прва Конференција балканских социјалдемократских партија. Социјалдемократске партије на Балкану устале су против завојевачких планова великих сила, који су остваривани преко реакционарних режима балканских земаља. Нолиници буржоазије у својим земљама социјалисти супротстављају политику сарадње и братства међу балканским народима, засновану на демократским основама, пуној слободи свих балканских народа и независности њихових држава. Социјалисти су тражили уклањање свих државних баријера и стварање „заједнице социјалдемократских партија на Балкану и југоистоку Европе“, као основу за стварање Балканске социјалистичке федерације.

Током 1910/11. у Београду је организовано више од стотину разних акција радничке класе у вези доношења Закона о радњама, за опште право гласа, против скупине и привредне политике српске буржоазије. Формирањем Радничке коморе и доношењем Закона о радњама створени су услови за ефикаснију борбу радничке класе у Београду и Србији у годинама пред први светски рат. И на прославама Првог маја 1910—1912, у којима је учествовало више хиљада радника, захтевана су пуна права радника. Штрајковима, којих је од 1909. до 1912. било 69, радници су изборили скраћење радног времена на 9—10 часова дневно, плаћање прековременог рада, веће наднице, слободу организовања и прославе Првог маја. Поред вођења економских акција, српски социјалисти су у Београду организовали пред балканске и први светски рат широку политичку активност, а у акцијама радничке класе учествује неколико десетина хиљада радника. Црвена пролетерска застава налазила се на челу свих демонстрација и других акција радника.

Српски социјалисти устали су против освајачке политике великих земаља, пре свега Аустро-Угарске, која је угњетавала бројне словенске народе. И у време балканских ратова и првог светског рата, српски социјалисти иступају против рата и разних кредита. Краткотрајно затишје између балканских ратова и првог светског рата искористили су београдски социјалисти за обнову организација, редовно излажење радничке штампе и политичку активност.

У току и после балканских ратова погоршава се положај радничке класе, повећава се незапосленост и смањује обим производње, осим у ратној индустрији. Током 1912/13. поново почињу тарифни покрети и штрајкачке акције радника и појачава се незадовољство сиромашних слојева у граду. Те акције настављене су и у пролеће 1914. године. Први мај је те године свечано прослављен, уз учешће преко десет хиљада радника и грађана Београда. Политичка активност социјалиста добија нови полет. Јачају партијске и синдикалне орга-

низације, врши се њихова реорганизација и прилагођавање новим условима, социјалисти учествују у изборним активностима у фебруару 1914, када се истиче кандидатура Д. Туцовића. Те године веома свечано је прослављен Дан жена, 8. март, уз учешће више хиљада радница, домаћица и социјалистички оријентисаних студенткиња и интелектуалки.

Први светски рат нанео је радничком покрету у Београду и Србији тешке ударце. Бранећи домовину, 1914. гине Д. Туцовић, а у току рата и велики број чланова ССДП и синдиката. Престале су у Београду да излазе „Радничке новине“, обустављена је и свака организована политичка активност у ширим слојевима становништва. После окупације Београда 1915. од стране немачких и аустроугарских трупа, престао је сваки организован рад ГРС-а, струковних синдиката и организација ССДП. Највећи број чланова налазио се у српској војсци на фронтима, један број је заробљен и интерниран у непријатељске логоре, међу њима и Филип Филиповић, док се мањи број социјалиста из Београда повукао у унутрашњост, повремено се ангажујући у Београду и другим местима Србије у хуманитарним акцијама помоћи сиротињи (отварање народних кухиња у Београду, прикупљање прилога за интерниране и др.). Окупатор је уништавао имовину синдикалних организација и сваки њихов рад је забрањен. Реквирисане су просторије и зграде радничке класе у Београду, које су коришћене за магацине оружја и смештај војске и друге потребе окупатора. Припадници организованог радничког покрета прогањани су и протеривани из Београда. Окупатор је систематски уништавао све трагове радничког покрета. Уништаване су архиве и књиге у радничким књижницама и читаоницама, уколико на време нису склоњене. Али, упркос терору окупатора, извојеване тековине радничке класе у Београду и Србији нису могле бити потпуно уништене, што ће показати београдски пролетаријат у току обнове делатности 1917—1919. године.

О положају радничке класе и српског народа под немачком и аустроугарском окупацијом, српски социјалисти су обавестили међународне форуме II интернационале и органе у појединим земљама, тражећи мобилизацију свих напредних и демократских снага у европским земљама, посебно социјалистичког покрета, да стану у заштиту српског народа и његове радничке класе, против окупаторског терора и систематског изгладњивања и уништавања становништва у окупираној Србији.

Малобројна радничка класа и српски социјалисти у Београду са одушевљењем су поздравили избијање и победу октобарске револуције у Русији 1917. године. И у Србији почиње да оживљава активност социјалиста. Почетком 1918. у Београду су растурали леци и прогласи радничкој класи и народу, „агитациони револуционарни листићи“, у којима су позивани народ и радничка класа да збијају своје редове у борби за радничка права. Иако је окупатор примењивао разне облике терора и, по његовом мишљењу, „контролисао град“, он није могао да угуши слободољубље и револуционарност његовог становништва и радничке класе, нити да спречи њихово политичко иступање.

Између два рата Београд је био не само политички и административни центар нове државе југословенских народа, већ и центар револуционарног покрета.

Након стварања заједничке државе, 1. децембра 1918. године, раднички покрет у Београду ушао је у нову фазу развоја. Радничка класа у Југославији била је малобројна, слабо организована и политички недовољно зрела да би знатније утицала на успостављање унутрашњег друштвено-политичког система у новој држави. Буржоазија је искористила ту слабост и брзо и лако организовала своју власт.

Револуционарно врење у Европи, започето октобарском револуцијом, одразило се и на раднички покрет у југословенским земљама, па и у Београду. Долази до продора револуционарних идеја и политичког гибања маса. Учесници октобарске револуције, по повратку у земљу, шире револуционарне идеје Октобра и раде на организовању револуционарног радничког покрета.

У јесен 1918. и почетком 1919. Београд је био притиснут многим тешкоћама, које су биле последица ратних разарања. Непријатељ је уништио велики број стамбених зграда, разорио индустријска и занатска предузећа, опљачкао трговине, културна и друга богатства, расељавао и уништавао његово становништво. Крајем рата у граду је било само 42.000 становника, што је за 50% мање него 1910. године. У граду није било довољно хране и огрева, те се појавила глад, а с њом разне шпекулације и нагли пораст цена хране и других за живот неопходних потреба (огрев, стан и др.). У најтежем положају налазило се незапослено радништво и сиромашно становништво које није имало довољно средстава ни за најнужније потребе. Градом су лутале „читаве групе формално гладних људи“, у потрази за хлебом и послом. Исхрана и смештај становништва били су најтежи проблем са којим су се власти суочавале. У граду је владала велика незапосленост. Сваки трећи радник био је без посла, а девет десетина индустријског радништва није могло наћи запослење, пошто је индустрија била потпуно разорена.

Београд се у новој држави развијао претежно као административни, политички, трговачки и културни центар. Град је изграђиван претежно на централном платоу између Калемегдана и Врачара, ширећи се постепено у правцу Авале, Кошутњака и Чукарице, у правцу Карабурме и дуж Смедеревског друма у правцу Гроцке. Урбанистичким развојем и еко-

номским јачањем, стварани су услови за прелазак града на другу обалу Саве и спајање са Земуном, јер је између њих постојао велики неизграђен простор. Ужи центар града развијао се углавном према урбанистичком плану. Рушене су мале, неугледне куће и дућани и уместо њих зидане велике стамбене и административне зграде, те зграде за трговачке, банкарске и културне институције. Београд је постепено добијао изглед модерног европског града. Шире се и модернизују улице и уместо калдрме поставља асфалт или коцка, гради се и шири мрежа водовода и канализације, у највећем делу града уводи се електрично осветљење, отварају се нове линије електричног трамваја, све више се користе аутомобили.

Са урбанистичким и привредним развојем града повећавао се и број становника. Јануара 1921. у Београду је живело 111.740 житеља, што је у односу на 1910. више за 24,3%.

Буржоазија је 1918/19. главну пажњу била усредредила на јачање свог положаја и изградњу апарата власти. Крупни издаци за издржавање војске и управе нису омогућавали веће ангажовање капитала за обнову града. Помоћ савезника није стизала на време и у довољној количини због револуционарног врења и несрећених привредних прилика у земљи. Страни капитал чекао је да се те прилике среде, па тек онда да притекне у већем обиму.

После рата индустрија се веома споро развијала. За првих десет година развоја нове државе, у граду није подигнуто ни једно веће и модерније предузеће, каквих је у то време било у западноевропским земљама или у неким већим градовима у земљи. Тек од 1927. године подижу се нова и већа индустријска предузећа у Београду, која су могла запослити већи број радника. Занатство и трговина и даље су били значајна привредна грана у граду.

У Београду је 1922. године било 16.120 регистрованих и осигураних радника у привреди града, а 1928. већ 36.928 радника. Већином су то били неквалификовани радници. Пред увођење диктатуре у граду је посао тражило близу 50.000 лица, те је највећи број новопридошлих незапослених радника морао да потражи посао у другим местима у земљи. Само 15,15% незапослених радника примало је сталну помоћ, 2,48% повремену, а 23% је било без икакве помоћи.

Ослобођење од аустро-угарске окупације није донело и истинско ослобођење за најшире масе становништва, које су и даље остале обесправљене и изложене експлоатацији капиталиста, зеленаша и сеоских газда. Притиснута тешким условима живота и рада, скупом, ниским надницама, незапосленосту, високим киријама и другим, а под утицајем идеја октобарске револуције и револуције у Немачкој и Мађарској, радничка класа Југославије ступа у отворену борбу против буржоазије. Већ крајем 1918. и почетком 1919. Београд и целу земљу захватио је талас протестних зборов, тарифних покрета и штрајкова, демонстрација и манифестација, у којима поред радника у све већем броју учествује и сиромашно градско и сеоско становништво. Понесено револуционарним збивањима у земљи и свету, руководство Српске социјалдемок-

ратске партије поздравља оснивачки конгрес Комунистичке интернационале, коју марта 1919. у Москви оснива Лењин. У револуционарне акције укључују се студентска омладина Београдског универзитета и београдска средњошколска омладина. Та омладина потицала је из свих крајева Југославије и из свих друштвених слојева. Огроман број тих омладинаца прихвата револуционарне идеје и активно се укључује у акције револуционарног радничког покрета.

Таква ситуација стварала је погодно тле за обнову радничког покрета и његово усмеравање у револуционарном правцу. На том задатку ангажују се припадници социјалистичког радничког покрета у Србији и учесници октобарске револуције, који су се у земљу вратили током 1918. и почетком 1919. године. Они су били организатори и покретачи економских и политичких акција радничке класе, омладине и осталог становништва у граду.

У току новембра и децембра 1918. почиње интензивнији рад на обнављању партијских и синдикалних организација у граду. Почетком новембра поново је отворен Социјалистички раднички дом на Славији, који ће постати стетиште радника и место многих политичких састанака радничке класе Београда. Обнављају се Месна организација ССДП и синдикати. Конституисање партијских организација настављено је и током зиме и пролећа 1919. године, када почиње њихова пуна политичка активност. Почетком децембра 1918. са радом је почео и Секретаријат жена социјалиста, а од средине децембра 1918. поново излазе „Радничке новине“. Рад обнављају Радничка комора и Берза рада. Од децембра 1918. појачава се и организована делатност наиредних студената Београдског универзитета и њихових стручних удружења, као и полигички рад са ученицима средњих школа у граду.

Први масовни протестни збор београдског пролетаријата одржан је осмог децембра 1918. у Социјалистичком радничком дому на Славији. У току прва три месеца 1919. у граду је одржано око 90 различитих зборова и конференција, на којима су радници расправљали о разним проблемима. Са тих зборова упућивани су захтеви властима да се енергичније приступи решавању животних проблема београдског становништва, ире свега радника и градске сиротиње, захтевајући истовремено и слободу штампе, збора и договора, слободу политичке агитације, демобилизацију војске.

У фебруару и марту 1919. долази до све изразитијих политичких акција радника под непосредним руководством ССДП. Филип Филиповић, Коста Новаковић, Милош Требињац, Благоје Брачинац и други, све чешће иступају на радничким зборовима захтевајући брзо разрешавање тешке економске и политичке ситуације у земљи.

Радничка штампа је у тим бурним временима имала велику улогу у правилном политичком усмеравању становништва, пре свега радника, посебно у подизању њихове класне свести. Поред „Радничких новина“, у ширењу револуционарних идеја велику улогу имао је и лист „Слободна реч“, који је 15. марта 1919. покренуо и уређивао Моша Пијаде. Преко социјалистичке књижаре шири се напредна литература, која је штампана у штампарији „Туцовић“.

Београдско радништво, средњошколска и студентска омладина и други напредни слојеви у граду, устају у одбрану права становништва Далмације, Истре, Ријеке, Горице и Трста, које је угрожавао нарастајући италијански империјализам. Истовремено, они пружају отворену подршку мађарској револуцији и руској радничкој класи да истрају у борби против контрареволуције.

Револуционарно језгро радничког покрета Југославије приступа стварању јединствених синдиката и јединствене партије са револуционарним опредељењем, како је прокламовала Трећа интернационала. Од фебруара до априла 1919. у Београду и другим радничким центрима у земљи одржан је велики број састанака и конференција, на којима су се радници изјаснили за уједињење радничких покрета југословенских земаља. Раднички покрет Србије био је један од иницијатора стварања револуционарне партије и револуционарних синдиката и преузео је обавезу да организује оснивачке конгресе. Пошто се радничка класа Србије у потпуности определила за јединствену радничку партију и јединствене синдикате, у Београду су од 15—18. априла 1919. одржани завршни конгреси Српске социјалдемократске партије и Главног радничког савеза, да би два дана касније почео у Београду и Конгрес уједињења радничких, социјалистичких и комунистичких организација и створена Социјалистичка радничка партија Југославије (комуниста) — СРПЈ(к) и Централно радничко синдикално веће Југославије (СРСВЈ).

Конгрес уједињења одржан је од 20—23. априла 1919. у присуству 423 делегата из скоро свих крајева Југославије. Одлучено је да СРПЈ(к) приступи Комунистичкој интернационали. За генералног секретара СРПЈ(к) изабран је Филип Филиповић, а у Централно партијско веће најистакнутији раднички борци из свих крајева Југославије.

Истовремено са партијским и синдикалним конгресима, у Београду је одржана и конференција жена социјалиста, на којој је формиран револуционарни покрет жена социјалиста (комуниста) Југославије, као саставни део класног радничког покрета, и изабран Централни секретаријат жена социјалиста (комуниста). Један од задатака овог покрета, поред рада са женама радницама, било је и организовање радничке младежи и њихово „припремање“ за „одане чланове пролетерског покрета и непоколебљиве револуционаре“. Преко листа „Јединство“ ширене су идеје револуционарног радничког покрета и вођена политичка агитација за већу улогу и политичка права жена у друштву.

Политичка борба револуционарних снага са буржоазијом вођена је у свим областима друштвеног живота. Путем протестних зборових, конференција, митинга, демонстрација и разних економских акција, револуционарни раднички покрет у Београду ушао је у отворен сукоб са буржоазијом, са јасно наглашеним револуционарним обележјем.

За вођење акција радничке класе требало је обезбедити не само проверене и одлучне организаторе, већ и знатна материјална средства. Средином маја 1919. формиран је борбени фонд Партије, у који су добровољне прилоге улагали чла-

нови и симпатизери партије и револуционарног радничког покрета.

У политичке акције радничке класе укључује се и напредна студентска и средњошколска омладина. У Београду се развијао снажан студентски покрет. Напредна студентска омладина Београдског универзитета отворено устаје против политике владајућег режима, терора над радничком класом и њеним руководством а за побољшање услова школовања.

У пропагирању револуционарних идеја, окупљању радника и ширењу културе, немалу улогу имало је и Радничко културно-уметничко друштво „Абрашевић”. Огранак овог друштва, „Будућност”, окупљао је радничку децу.

На акције радничке класе и напредне омладине, буржоазија одговара противмерама, које се састоје у забрани прославе Првог маја 1919. године, организовања уличних демонстрација и одржавања јавних зборова. Иако су биле стављене у приправност војска, жандармерија и полиција, београдски радници, напредни грађани и омладина свечано су прославили раднички празник, потпуном обуставом рада у свим предузећима и установама и масовним зборовима.

У току лета и јесени 1919. радничка класа Београда све отвореније и енергичније наступа у борби против буржоаског поретка и политике владајућих врхова југословенске буржоазије. Осим економских и политичких захтева, она је кроз масовне акције изражавала солидарност са борбом радничке класе и прогресивних снага у Совјетској Русији и Мађарској, устајући против припрема југословенске буржоазије за гушење социјалистичких револуција у тим земљама. У склопу тих акција свакако је најзначајнији генерални протестни штрајк који је 21. јула 1919. одржан у целој земљи, у знак солидарности са Совјетском Русијом и Совјетском Мађарском.

Што је радничка класа била борбенија и организованија, то је и режим против ње иступао енергичније. Прогањају се и хапсе комунистички агитатори, а послодавци отпуштају борбеније раднике. На зборовима радници енергичније траже побољшање свог економског положаја и устају против прогона припадника револуционарног радничког покрета. Доношење Уредбе о увођењу осмочасовног радног времена био је значајан корак ка побољшању положаја радника. Упорном борбом радници су извојевали право увођења радничких повереника, судова добрих људи (мировних судова), загарантован недељни одмор, плаћање прековременог рада, укидање ноћног рада и сурове експлоатације дечије радне снаге.

Радници су нарочито оштро и масовно иступали против терора и хапшења појединих радничких активиста. Поводом хапшења Филипа Филиповаћа, секретара Партије, и других функционера револуционарног радничког покрета, у Београду и земљи одржано је више протестних зборова пролетаријата против терора, прогона, хапшења и отпуштања са посла чланова СРПЈ(к) и других борбених радника. На зборовима и конференцијама радника истицане су и пароле да се на „грубу силу” власти „одговори силом”. Крајем септембра и

почетком октобра у Београду и читавој земљи организована је „Црвена недеља“, у циљу прикупљања средстава за помоћ радницима штрајкачима и затвореним револуционарима и њиховим породицама. Београдски пролетаријат свечано је прославио и годишњицу октобарске револуције — 7. новембра 1919. године. Поред радника, у тим акцијама учествовала је и напредна студентска и средњошколска омладина.

Руководство СРПЈ(к) значајну пажњу поклања идеолошком и политичком уздизању свог чланства, посебно руководећег. У Београду се крајем новембра 1919. отвара партијска школа за радничке функционере и партијске агитаторе, а предавачи су били најистакнутији партијски и синдикални функционери радничког покрета Југославије. Своје знање полазници ове школе преносили су нотом на раднике у срединама у којима су радили и живели.

Револуционарни полет, који је захватио радничку класу Југославије, утицао је на брже револуционарно јачање и идејно сазревање радничког покрета у земљи, па и у Београду. Утицај револуционарног покрета, посебно комуниста и напредне студентске омладине на радничку класу и друге слојеве у граду, постаје све већи.

Али, напоре револуционарног језгра и брже револуционисање радничких маса ометале су групе реформиста и министеријалиста, који су кочили револуционарну борбу радничке класе, залажући се за учешће у власти и примену нереволуционарних метода борбе. Огроман број београдских радника и омладинаца пружао је подршку комунистима и следио лево крило у радничком покрету, одбацујући политику опортунистичких елемената.

Београдски комунисти почетком 1920. појачавају политичку активност међу радницима, омладином и грађанима. Организују се митинзи, протестни зборови, демонстрације и штрајкови против политике режима, а за боље услове живота и рада радника. Генералним штрајковима и другим акцијама београдски пролетаријат је подржавао борбу радника и у другим крајевима Југославије. Те акције постају посебно масовне и интензивне у фебруару, марту и априлу 1920. године. У појединим акцијама учествује и по 20.000 радника и грађана. Пуну солидарност и подршку београдски пролетаријат и напредне снаге у граду иружили су борби железничара у време њиховог штрајка. Генерални штрајк железничара и транспортних радника Југославије, који је почео 15. априла 1920. мобилисао је београдско радништво, све синдикалне и партијске организације у граду. Овај штрајк је имао велики политички одјек у земљи, код свих друштвених слојева, посебно код радника и напредне студентске и средњошколске омладине. Да би штрајк што пре био угушен, у Београду су већ 18. априла почела масовна хапшења и прогањања, а потом су железничари штрајкачи мобилисани „за војну вежбу“. У знак солидарности са борбом железничара, 21. априла проглашен је дводневни генерални штрајк југословенских радника.

Политичко врење, које је захватило Београд у првим месецима 1920. године, показало је да тадашње руководство

београдске партијске организације није дорасло да брзо политички реагује и укључи у акције све активисте револуционарног покрета, као покретаче и носиоце свих акција радника. Зато је седмог марта 1920. изабрана нова управа београдске партијске организације, са Филипом Филиповићем на челу.*

Београдска партијска организација, подстакнута својом секцијом „Дунав“, на годишњој скупштини од 21. марта 1920. одлучује да највишем руководству СРПЈ(к) и другом конгресу упути предлог да Партија убудуће носи име Комунистичка партија Југославије. Овај предлог подржале су и остале секције београдске партијске организације. Истовремено, поведена је и оштра борба против реформиста. Револуционарно крило у СРПЈ(к) подржао је у томе београдски пролетаријат, нарочито у време агитације око избора делегата за други партијски конгрес. Радници су изабрали претежно оне делегате који су се залагали за непомирљиву класну борбу и изградњу радничког покрета на начелима Комунистичке интернационале.

Прекретницу у даљем политичком раду комуниста означио је други конгрес КПЈ, одржан у Вуковару од 20—24. јуна 1920. године. Идеолошко-политичку победу на Конгресу одијело је револуционарно крило у Партији, а значајну улогу у томе имали су истакнути београдски партијски радници Филип Филиповић, Живко Јовановић, Сима Марковић, Павле Павловић, Драгомир Марјановић, Лазар Стефановић и други. Ту превагу је револуционарно крило однело и у синдикатима.

У највише партијско руководство, Централно партијско веће КПЈ изабрани су најистакнутији југословенски комунисти из редова левог крила у радничком покрету. Павле Павловић је изабран за једног од председника, а Филип Филиповић и Сима Марковић за секретаре Централног партијског већа. У Извршни одбор и друге органе ЦПВ, редакцију „Радничких новина“ и „Борбе“, изабрани су истакнути партијски радници из Београда. У лето 1920. у Београду је деловало око 1200 чланова КПЈ. После Вуковарског конгреса изабрана је и нова партијска управа: Алекса Ребрић, председник, Милан Крстић, секретар, Михаило Тодоровић, Коста Новаковић и др.

И омладинско револуционарно крило се организује. Врше се припреме за формирање омладинских комунистичких организација. У Београду је од 10—14. јуна одржана оснивачка конференција комунистичке омладине, на којој је изабрано омладинско руководство, са Мнладином Вукомановићем Мицом на челу.

Велику активност међу радницима и грађанима развили су комунисти у Београду и Земуну пред општинске изборе. Путем радничке штампе, преко радничких зборова и других скупова радника, комунисти су припремали радништво за изборе. У граду је уочи избора одржано петнаест предизборних зборова, на којима су радницима и грађанима Београда гово-

* Поред Филиповића у Управи су били и Михаило Тодоровић, Таса Милојевић, Коста Новаковић, Благоје Брачинац и Павле Павловић.

рили Ф. Филиповић, Моша Пијаде, Коста Новаковић, Михаило Тодоровић, Живко Јовановић и други. Завршни збор одржан је 19. августа на Славији, пред Радничким домом. Општински избори одржани су у Земуну 17. а у Београду 22. августа 1920. године. Комунистичка листа, са Филипом Филиповићем као носиоцем, однела је у Београду победу. Од укупно 10.439 гласова, листа КПЈ добила је 3.628 гласова, већину одборничких места, и освојила општинску управу. Изборну победу комуниста у Београду поздравило је преко 10.000 радника и грађана на свечаном збору на Славији. У овим акцијама учествовало је преко 30.000 људи, жена и омладинаца Београда. Нову управу београдске општине народ и радници називали су „Београдском комуном“. И у неким другим местима у земљи, а посебно у Србији, победили су кандидати на комунистичким листама.

Пошто је у Београду победила листа КПЈ, комунисти су у општинској управи имали две трећине одборничких места, председника и потпредседника општине, 12 одборника правника и 30 кметова одборника. Међутим, влада је комунистима онемогућила преузимање општинске управе. Протестним зборовима, у којима је учествовало преко 5000 радника и грађана, београдски пролетаријат је изразио своје негодовање према овом недемократском поступку власти.

После избора, буржоазија предузима и друге мере како би онемогућила политичку активност КПЈ, посебно у време избора за Уставотворну скупштину. Политичка кампања КПЈ за ове изборе отпочела је одмах после општинских избора. У Београду је одржано неколико масовних зборовра радника и других слојева градског становништва. Хапшени су и прогањани комунистички агитатори, говорници на радничким скуповима и митинзима, као и кандидати на листи КПЈ. Упркос тим мерама, КПЈ је на скупштинским изборима 28. XI 1920. изборила 59 посланичких места, а у Београду два — Павла Павловића и др Симу Марковића. У Београду је листа КПЈ добила једну трећину (4.050) свих гласова. За кандидата КПЈ гласало је преко 70% бирача. Београдско радништво је масовним зборовима и манифестацијама обележило успех на изборима.

У политичкој активности КГПЈ и СКОЈ-а у току 1919/20. велику улогу имала је и револуционарна и напредна штампа и литература, која је тада излазила у Београду. Поред „Радничких новина“, у Београду су излазили и „Црвена застава“, „Будућност“, „Једнакост“, „Графички радник“, „Црвени смех“, „Првомајски спис“ и др. Листови су излазили у тиражу од више хиљада примерака и били растурани не само у Београду, већ и у унутрашњости земље. Објављен је и велики број значајних дела марксистичке мисли и популарних књижица и брошура за политичку изградњу партијских радника и чланова револуционарног радничког покрета. Од конгреса уједињења до Вуковарског конгреса објављено је око 70.000 примерака књига и брошура.

У оквиру своје активности Партија је све већу пажњу поклањала омладини. Да би делатност омладине била шириа и политички ефикаснија и буржоазија онемогућена да је стави

под свој утицај, КПЈ настоји да напредну омладину ангажује око организације СКОЈ-а. Та активност постаје посебно интензивна после омладинског конгреса у Загребу, 10. октобра 1919. године. Али, тек са организационим уобличавањем СКОЈ-а и покретањем његовог органа „Црвена застава“, та активност постаје интензивнија. У Београду се формирају секције СКОЈ-а, по угледу на КПЈ. У борби за руководство студентског покрета на Београдском универзитету победила је комунистичка листа, те комунисти и други напредни студенти предузимају управу студентског удружења „Побратимство“.

Буржоаске владе подржавале су стварање и јачање про-режимских и реакционарних студентских удружења и друштава ЈУНАО, ОРЈУНА, СРНАО. Националистичка омладинска удружења тражила су од власти да предузму драстичне мере против комуниста. Напредни студенти, скојевци и комунисти, водиће са овим националистичким и режимским организацијама оштре борбе. Тим акцијама руководио је Клуб студената марксиста и скојевска организација на Универзитету.

Велики успеси које је постигао револуционарни раднички покрет с КПЈ на челу на општинским и парламентарним изборима, те све снажнији талас економских и политичких акција и масовније и енергичније иступање најширих слојева у разним акцијама против режима, изазвали су забринутост буржоазије, пре свега неких грађанских партија. Буржоазију је посебно узнемирила парола „У борбу за комунизам“, истакнута у време кампање за општинске изборе, као и манифестације радништва, омладине и грађана након изборних успеха КПЈ.

Да би спречиле даљи развој револуционарног покрета и акције радничке класе, власти у децембру 1920. предузимају низ репресивних мера. Насилно гушење штрајкова рудара у Босни и Херцеговини и Словенији и појачан полицијски терор, покренули су на акције радничку класу Југославије. У Београду је 28. децембра 1920. одржан већи број протестних зборова, а Централно радничко веће је у знак солидарности и подршке борби рударских радника позвало радничку класу Југославије на генерални штрајк. Режим на то одговара отвореним ударом на КПЈ и револуционарни покрет. Под изговором да се у земљи припрема преврат, влада је 30. децембра 1920. објавила Обзнану. У акцију је ступила полиција и жандармерија. Затворени су раднички домови и седишта партијских и синдикалних организација, конфискована њихова имовина и архиве, забрањени партијски и синдикални листови.

Политичка активност КПЈ проглашена је антидржавном делатношћу, а чланови КПЈ и револуционарног радничког покрета изложени су прогонима и хапшењима. Обустављено је легално излажење комунистичке штампе, а из државне службе су отпуштани чланови и симпагизери КПЈ, укидане стипендије студентима комунистима. Комунистичка партија Југославије у ствари била је отерана у илегалност, иако су њени посланици још увек седели у Народној скупштини.

У борби против Обзнане и терора власти, у мобилизацији радника и омладине, велику улогу је имала легална радничка и друга напредна штампа, у којој су своје прилоге објављивали

вали и комунисти. Јануара и фебруара 1921. КПЈ покушава у Београду да покрене нове листове („Раднички покрет“, „Слободна штампа“ и др.), али је то полиција онемогућила откривањем и хапшењем активиста који су на томе ангажовани.

Наступио је нови период терора и прогона, хапшења и злостављања истакнутих радничких борапа и припадника револуционарног радничког покрета у Београду. Режим је најјаче ударио по радничкој класи Београда, желећи да у главном граду државе онемогући сваку организовану делатност револуционарног покрета.

Радничка класа и све демократске снаге у Југословенском друштву устали су против Обзнане и кршења основних политичких и грађанских права. Своју класну приврженост и антирежимски однос, радништво Београда манифестовало је и у време општинских избора, одржаних почетком (6) марта 1921. године. Раднички кандидати добили су тада скоро једну трећину свих гласова у граду и десет одборничких места у општинској управи. Био је то значајан успех револуционарних снага, упркос терору, прогону и хапшењу чланова КПЈ и других припадника револуционарног покрета, у време изражене деструктивне делатности социјалиста.

Међу радницима у граду владало је отворено незадовољство. Да би спречили избијање масовних радничких антирежимских акција и онемогућили делатност комуниста, власти средином маја 1921. дозвољавају делатност радничких синдикалних организација, али под условом да се њихова делатност ограничи на правила организација које одобре власти. Но, влада је поверљивим актом наредила нижим органима власти да на све начине онемогуће рад радничких институција и слободну делатност синдикалних организација, а посебно ангажовање комуниста у њима.

У отворену борбу против режима и терора полиције и жандармерије устаје радничка и студентска омладина. Незадовољни пасивним држањем и парламентарним начином борбе партијског руководства, скојевци окупљени у организацији „Црвена правда“, путем атентата на истакнуте политичке личности у држави, настоје да скрену пажњу јавности на тежак положај радничке класе, омладине и других сиромашних и изабљених слојева у југословенском друштву. Сутрадан по изгласавању Видовданског устава у Народној скупштини, 29. јуна, омладинац Спасоје Сгејић покушава у центру Београда да изврши атентат на регента Александра Карађорђевића, а непун месец дана касније, 21. јула, у Делницама Алија Алијагић убија министра унутрашњих послова и творца Обзнане Милорада Драшковића. Ове акције режим је искористио као повод да КПЈ стави изван закона. Доношењем Закона о заштити државе, режим против КПЈ и СКОЈ-а предузима још драстичније мере. Већ почетком јула у Београду су ухапшени истакнути раднички борци Филин Филиповић, Владимир Бопић, Никола Ковачевић и други, а потом и други комунистички посланици и чланови партијског руководства. Кроз београдске затворе прошло је више хиљада припадника револуционарног радничког покрета, од којих су многи протерани из Београда. Драстичан напад југословенске буржоазије на рево-

луционарни покрет и догађа се у време слабљења револуционарног покрета у Европи и израза социјалистичких револуција у Мађарској и Немачкој. Владајући режим је већ тада чврсто држао власт у својим рукама.

Прогонима и хапшењима чланова КПЈ и СКОЈ-а и забраном рада револуционарних синдиката, радничка класа у Београду доведена је у веома тежак положај. Без заштите својих класних политичких и економских организација, радници су убрзо дошли и под удар послодаваца. Отказивани су раније закључени колективни уговори, погоршавани услови рада, продужавано радно време са 8 на 9, 10, па и 16 часова дневно, снижаване наднице и до 30%, увођен акордни рад. Подржани од власти, а пред притиском јефтине радне снаге и незапослених радника, послодавци лишавају раднике и других права, извојеваних током 1919/20. године. Положај радника и градске сиротиње погоршавала је и скупоћа. Реална радничка надница била је за 70—75% нижа од наднице пре рата. Користећи терор власти која прогони комунисте и скојевце, послодавци са посла отпуштају организоване и борбеније раднике, нарочито мушкарце, а уместо њих упошљавају јевтину радну снагу са села, нарочито децу и жене. Посебно је тежак био положај радника у занатским предузећима, где су послодавци запошљавали и малолетну децу. Њихова безобзирна експлоатација и услови живота и рада били су неподношљиви.

Хапшења и прогони, отпуштање са посла и погоршавање радних и животних услова изазвали су пометњу и деморализацију у радничким редовима, посебно због све отворенијег и непомирљивијег сукоба у руководству покрета. Долази до осипања чланства у радничким организацијама и друштвима. Нарушено јединство покрета, а посебно сукоби унутар синдикалног покрета између револуционарног и реформистичког крила, штетно су се одражавали и на организовање борбе радника. Због тих сукоба највећи број радника налазио се изван класних организација. Само десет посто радника у овом периоду било је синдикално организовано.

Такво стање у покрету приморало је револуционарне снаге око КПЈ да брже реагују и што пре нађу излаз из настале ситуације. У циљу популарисања радничког јединства и вођења непомирљиве класне борбе, почетком новембра 1921. покренут је лист „Организовани радник“, као орган Независних синдиката. Уредник листа био је Моша Пијаде.

Партија и СКОЈ настоје да се прилагоде новим, илегалним условима рада, који су наметнути Обзнаном и Законом о заштити државе. Интензивније се радило на организационој изградњи илегалних партијских организација и формирању Независних синдиката. Поред тога, под уредништвом Моше Пијаде, покренут је и легални лист „Слободна реч“. Све је то допринело да се у акције укључи већи број активиста револуционарног радничког покрета и да се у јесен 1921. формирају Независни синдикати, под непосредним руководством КПЈ.

Притиснути тешким економским положајем, београдски радници путем штрајкова, тарифних покрета и демонстрација 1921. настоје да поправе свој положај. Током децембра 1921.

радници су извојевали извесно повећање надница и нешто повољније услове рада у оним предузећима и занатским радионицама у којима су водили економске акције.

Упоредо са акцијама радника, и студенти Београдског универзитета у новембру и децембру 1921. одржавају протестне зборове и митинге против насиља полиције и власти, за слободу збора и договора, против укидања стипендија члановима Клуба студената марксиста. На Универзитету је тада основан и Одбор студената за помоћ гладним студентима у Русији.

Поред репресивних мера, власти настоје да покажу да се брину за становништво, посебно за раднике код којих је незадовољство стално расло и претило да се претвори у шири сукоб. Уредбом о инспекцији рада, те Законом о осигурању радника и Законом о заштити радника дате су радницима неке олакшице, које послодавци до тада нису поштовали, као: осмочасовно радно време, забрана ноћног рада за жене и децу, забрана запошљавања деце испод 14 година старости и друго.

Иако недовољно организовани и у пуној илегалности, комунисти су настојали да покрену раднике и омладину у борбу против режима, за демократска права и побољшање положаја радника. Они раде и на покретању листова и издавању напредне литературе.*

Значајну пажњу у својој активности комунисти су посвећивали организовању радничке омладине, која је посебно била на удару режима и социјалиста. У Београду је 23. августа 1922. формиран Савез радничке омладине Југославије (СРОЈ), чија ће се активност одвијати под директним руководством партијског и скојевског руководства. СРОЈ је окупљао младе раднике и шегрте, стварајући шнру легалну базу за делатност СКОЈ-а и напредне студентске омладине међу радницима.

У наредним годинама, од 1923. до увођења диктатуре, радничка класа у Београду улаже напоре да поправи свој економски и политички положај. Радници су тражили обнову рада класних синдикалних организација, веће наднице, скраћење радног времена, спровођење у живот радничког законодавства и обуставу прогона и хапшења радника. И поред забране, београдски радници прослављају свој празник Први мај обуставом рада и великим радничким збором у Топчидеру, којем је присуствовало око пет хиљада радника и грађана Београда.

Београдски комунисти, иако у дубокој илегалности, чине напоре да што пре створе услове за одржавање Земаљске конференције Независне радничке партије Југославије — НРПЈ. Конференција је одржана 13. и 14. јануара 1923. у Београду, а присуствовало јој је 76 делегата из свих крајева Југославије. Само две недеље касније, 27—29. јануара, такође у Београду,

* Пошто је забрањена „Слободна реч“, београдски комунисти су купили лист „Београдски дневник“, који потом излази као „Раднички дневник“. Када је и овај лист забрањен, средином септембра 1922. месец дана касније — средином октобра покренут је лист „Радник“. После његове забране покренут је лист „Оковани радник“.

одржана је и прва земаљска конференција Независних синдиката и изабран Централни раднички синдикални одбор Југославије. Тиме су створени услови да Комунистичка партија Југославије легално шири револуционарне идеје. У то време у КПЈ се воде озбиљне теоретске дискусије о многим кључним питањима стратегије и тактике КПЈ: о националном, синдикалном и аграрном питању, односу према фашизму, организовању и раду СКОЈ-а и синдикалног покрета, о штампи и др.

Убрзо по стварању НРПЈ и формирању ЦРСОЈ Независних синдиката, у Београду се формирају партијске и синдикалне организације и руководства.

НРПЈ није могла заменити КПЈ, али је значајно утицала на одржавање континуитета у даљем револуционисању маса у правцу борбе коју је водила КПЈ. У том смислу значајне су и одлуке прве и друге земаљске конференције КПЈ, а посебно треће која је одржана у Београду. На њима су заузети ставови о даљем развоју и политичкој делатности КПЈ и револуционарног радничког покрета, о тактици и стратегији КПЈ, а посебно о националном и синдикалном питању. На трећој земаљској конференцији КПЈ заузет је став о националном питању, по коме сви народи Југославије треба да имају пуну слободу и равноправност. Преко штампе и својих организација, НРПЈ је популарисала одлуке треће земаљске конференције КПЈ, идеје које су биле блиске најширим масама угњетених и обесправљених. Од руководства и организација НРПЈ захтевано је да тежиште борбе пребаце у индустријска места, мобилишу индустријско радништво у акцијама револуционарног покрета и да помогну стварање и јачање синдикалних организација. Међутим, фракцијске борбе и неефикасност руководства онемогућили су спровођење у живот донетих одлука.

Све израженија иривредна рецесија, пораст незапослености, мали број класно борбених кадрова који би своје способности ставили на располагање радничком покрету, као и малобројност организованих радника и све већи притисак послодаваца и власти на радничку класу, имали су утицаја на сужавање револуционарне базе, која је ту борбу носила. Такви односи омогућавали су режиму да се лакше обрачунава с револуционарним снагама.

У бројним акцијама београдски пролетаријат је у пролеће 1923, нарочито у марту и априлу, показао високу класну свест и интернационалну солидарност, посебно у акцијама помоћи гладнима у Совјетској Русији. У тим акцијама, и поред тешког материјалног положаја, београдски радници и демократски оријентисани грађани прикупили су знатна средства. Београдско радништво је масовно иступало и против терора власти над радничком класом у Босни и Херцеговини и Далмацији, позивајући пролетаријат Југославије да осуди насиље режима над њиховим класним друговима. Исто тако, пуну подршку и пролетерску солидарност испољила је радничка класа Београда у време реакционарног преврата у Бугарској, када је оборена влада Стамболијског. Одржавани су протестни митинзи, сакупљани прилози за помоћ бугарским

революционарима, који су напуштали своју земљу и тражили уточиште у другим европским земљама, а међу којима је био и Георги Димитров.

Од средине 1924. за радничку класу наступа нов период прогона и терора. Послодавци отворено крше постојеће тарифне споразуме и кључне одредбе радничког заштитног законодавства. Ситуација ће се нагло погоршати после насртаја режима на легалне радничке организације, забраном њиховог рада и масовним прогонима и хапшењима комуниста, скојеваца и других активиста револуционарног покрета. Једанаестог јула 1924. забрањен је рад Независне радничке партије Југославије, Савеза радничке омладине Југославије и Независних синдиката. Полиција је заплењивала архиве и имовину партијских и синдикалних организација, затварала домове и друге просторије, организовала рације, претресала станове и хапсила истакнуте радничке борце. Иако је, крајем јула, поново дозвољен рад организација Независних синдиката, револуционарни раднички покрет у Београду био је у тешкој ситуацији. На Месно радничко синдикално веће пао је сав терет организовања и руковођења акцијама. Улагани су напори да се радништво у што већем броју окупи у Независне синдикате и покрене у нове борбе. Због фракцијских сукоба већина чланова руководства Независних синдиката одбила је сарадњу са руководством КПЈ, што ће још више ослабити раднички покрет.

У ситуацији када је режим свим средствима настојао да онемогући делатност КПЈ и револуционарног радничког покрета у целини, појава листа „Комунист“, који је почетком јануара 1925. покренуо Моша Пијаде, имала је великог политичког значаја за револуционарни покрет. Лист је штампан у илегалној штампарији ЦК КПЈ на Булбудеру, а први број „Комуниста“ био је посвећен годишњици Лењинове смрти. Полиција је средином фебруара успела да открије штампарију „Комуниста“ и ухапси Мошу Пијаде, који је осуђен на дугогодишњу робију. Провалом је престало излажење овог илегалног органа ЦК КПЈ.

Појачан притисак власти и послодаваца приморао је радничку класу Југославије да успостави јединство радничког синдикалног покрета. У Београду је од 10—12. октобра 1925. одржан конгрес уједињења синдиката Главног радничког савеза и других синдиката и формиран Уједињени раднички синдикални савез Југославије — УРССЈ.

На скупштинским изборима у фебруару 1925. и општинским изборима у августу 1926. листа Независних радника није имала запаженије успехе. У току кампање за општинске изборе КПЈ је радила на остваривању јединства радничког покрета и јединственом наступању према буржоаским партијама. Међутим, социјалисти су одбили сарадњу са КПЈ на изборима.

И поред тешког положаја у коме се раднички покрет налазио, београдски радници су у 1925. години извели неколико запажених економских и политичких акција, међу којима се истичу прослава Првог маја и манифестације познатом француском књижевнику Анри Барбису, децембра 1925. У октобру

је у Београду основана и лига за заштиту грађанских права и помагање жртава реакције, пре свега ухапшеним револуционарима.

Краткотрајни привредни успон нагло је пореметила привредна криза, која је захватила земљу од друге половине 1926. године. Она се најснажније испољавала у пољопривреди. Долази до брзог сиромашења сеоских домаћинстава и пауперизације. У градове се, па и у Београд, слила велика маса пауперизованих сељака, вршећи снажан притисак на тржиште рада, нудећи у бесцење своју радну снагу. Послодавци користе насталу ситуацију, обарају ионако бедне радничке наднице, закидају на заради, продужују радно време, избацују са посла борбеније раднике, а на њихова места узимају јефтину неквалификовану радну снагу са села. У односу на ранији период, број запослених жена порастао је за 90%, а деце са 300%. Истовремено, смањено се за 9% број успослених мушкараца. Трошкови живота стално су се повећавали, те је нагло падала реална радничка надница. Она је за 55% била нижа у односу на предратни период. Преко 80% радника није било организовано, те су послодавци лако и без већих напора кршили позитивне одредбе радничког заштитног законодавства. У то време нема већих економских акција радничке класе, сем штрајкова око 1.200 текстилних радника на Карабурми, у „Београдској текстилној индустрији а.д“, у октобру и новембру 1926. године.

Раднички покрет у Београду преживљавао је и озбиљну политичку кризу. У руководству КПЈ биле су у пуном замаху фракцијске борбе, које су за покрет у Београду имале посебно тешке последице.

Трећи конгрес КПЈ, одржан 1926. у Бечу, требало је да рашисти унутарпартијске сукобе. На изглед постигнута сагласност левице и деснице на Конгресу убрзо се, у пракси, распршила, јер се тих одлука десница није придржавала, већ је наставила антипартијску политику која је водила тоталном расцепу. Реорганизовање партијских организација, на основу одлука Трећег конгреса, текло је веома споро, јер су га ометали десничари. У двадесет и четири партијске ћелије у граду је деловало преко 190 комуниста. Само је седам ћелија било формирано у предузећима, а остало су биле уличне, којима су руководили три рејонска, Месни комитет и Покрајински секретаријат КПЈ за Србију, чије се седиште налазило у Београду.

После великих хапшења комуниста средином јануара 1926. када је у Београду ухапшено 38 истакнутих синдикалних и партијских руководиоца, терор и хапшења настављени су и наредних година. Само у времену од 1926—1928. у Београду је одржано 14 судских процеса комунистима и скојевцима, а на оптуженичку клупу изведени су најистакнутији комунисти: Раде Вујовић, Коста Новаковић, Рајко Јовановић, Сима Марковић, Златко Шнајдер и други. „Организовани радник“ је током 1926. пет пута забрањиван, а 1928. чак осамнаест пута. Исто тако, често је забрањиван и легални лист КПЈ „Радничка реч“. Прогонима, хапшењима и убиствима припад-

ника КПЈ, СКОЈ-а и револуционарних синдиката, режим је настојао да онемогући сваку политичку делатност КПЈ и револуционарног покрета. Током 1927. у земљи је извршено 4.942 хапшења, од чега 360 у Србији. Ухапшено је 2.643 лица, организована 34 већа судска процеса, а потом потпуно или делимично забрањено излажење 49 листова и часописа. Против терора, прогона и хапшења устала је напредна јавност у земљи и многим земљама Европе.

Упоредо са разним акцијама које су предузимане да се поправи положај радника и превазиђе политичка криза у покрету, чињени су и напори да се сгворе синдикати који ће најефикасније штитити интересе радничке класе. Одржавани су конгреси и земаљске конференције појединих синдикалних савеза, као припрема за први конгрес Независних синдиката. Уочено је да се до тада највећи број индустријских радника налазио изван класних синдикалних организација, те је на првом конгресу Независних синдиката, одржаном у Београду од 12—17. јуна 1927, одлучено да се тежиште политичког рада међу радницима пренесе са малих радионица на крупнија индустријска предузећа, која су запошљавала већи број радника.

У другој половини 1927. и током 1928. године, власти предузимају низ мера да онемогуће било какву делатност КПЈ и револуционарног покрета у граду. Прогањани су и хапшени припадници револуционарног покрета, забрањивано организовање масовних радничких акција и манифестација, а њихови заговорници и организатори хапшени и протеривани из града. Крајем марта 1927. откривена је илегална штампарија ЦК СКОЈ-а и ухапшена група комуниста и руководиоца СКОЈ-а, који су били ангажовани око издавања „Младог большевика“, органа ЦК СКОЈ-а.

Током јула и августа 1927, Партија се укључила у предизборну активност под именом „Републикански савез радника и сељака“. Носиоцу листе КПЈ, Сими Марковићу, није било дозвољено да држи зборове у Београду. Власти нису прихватиле никакве протесте нити дозвољавале јавну политичку активност комуниста. Због тога, као и због општег стања у покрету, радничка листа у Београду није постигла запажене успехе. На обласним изборима добила је 847, а на парламентарним само 751 глас. На политичку активност КПЈ режим одговара новим прогонима и хапшењима. Ухапшени су и Раде Војовић и Буро Баковић, чланови ЦК КПЈ, а крајем октобра 1927. и велика група најистакнутијих партијских, синдикалних и омладинских руководиоца у београдском и југословенском радничком покрету.* Ухапшени комунисти и скојевци подвргнути су мучењима и злосављањима, те су политички затвореници у Главњачи, у октобру и новембру, штрајковали глађу, тражећи поштовање најосновнијих људских права. Хапшења су настављена и током 1928. године. Крајем

* Ухапшени су: Сима Марковић, Отокар Кершовани, Лаза Стефановић, Гојко Самарџић, Саво Медан, Јосип Цази, Павле Ковачевић, Милош Матијевић Мрша, Никола Котур, Иван Бријачек, Обрен Николић, Светислав Стефановић, Василије Стајкић и други.

јануара ухапшен је Иван Милутиновић, секретар Удружења студената марксиста и у марту осуђен на шест месеци затвора. Полиција забрањује рад организација Независних синдиката, хапси и прогони револуционарне раднике. Кроз затворе је у јануару 1928. прошло преко педесет активиста радничког покрета. У марту и априлу ухапшена је нова група активиста, међу којима су били Милош Марковић, Сима Марковић, Драгомир Марјановић и други.

И док режим свом силином удара по КПЈ и револуционарном покрету у целини, београдску партијску организацију потресају оштри сукоби фракција. Оштрина сукоба дошла је до пуног изражаја у време одржавања конференције Месне организације КПЈ, фебруара 1928. године. Новоизабрани Месни комитет КПЈ, у коме је десна фракција имала већину, одбио је да спроведе Огворено писмо Извршног комитета Коминтерне, којим је осуђена фракцијска борба у КПЈ. У циљу рашчишћавања стања у београдској партијској организацији и синдикатима, у Београду су током 1927/28. боравили Буро Баковић, Благоје Паровић, Машан Машановић и Милош Марковић, који су новели оштру борбу против обеју фракција, за јединство покрета и монолитну Партију. Поред Месног комитета, у граду су деловала и три рејонска комитета, 38 партијских ћелија и око 200 комуниста. Избором новог Месног комитета са Савом Меданом на челу,* јуна 1928, убрзан је процес рашчишћавања стања у Партији. Овај комитет се залагао за „збијање комунистичких редова“, а тај став је подржан и на Месној партијској конференцији септембра 1928. године.

Упркос наведеним слабостима, у Београду је организовано неколико штрајкова и тарифних покрета против увођења акордног рада и продужавања радног времена, самовоље послодаваца и отпуштања са посла борбених радника. Гадници су протестовали и против Уредбе о отварању и затварању радњи и владине социјалне политике, тралсећи боље услове рада и осмочасовно радно време.

Уместо решавања горућих питања из живота радништва, власти уз помоћ полиције врше нова хапшења, прогоне и организују судске процесе. Београдска Главњача пунила се припадницима револуционарног покрета и другим противницима режима. Батинање и злостављање ухапшених припадника револуционарног радничког покрета, нарочито чланова КПЈ и СКОЈ-а, изазвали су гнушање и протесте не само припадника радничког покрета, већ и шире демократске јавности. Уз подршку демократски оријентисаних грађанских политичара, Сава Косановић крајем фебруара 1928. покреће у Народној скупштини дискусију о терору власти, „политици Главњаче“. Под притиском јавности одлучено је да се спроведе анкета о стању у Управи града Београда. Међутим, полиција и жандармерија све чешће насрћу на раднике за време штрајкова, а забрањују се прослава Првог маја и друге рад-

* У руководству београдске организације били су Антон Фестини, Богдан Билбија, Марко Орешковић, Трајан Јовчевић, Антун Салај, Немања Лазаревић, Владимир Нешић и Јосип Белонцек.

ничке јавне манифестације и зборови. Упркос Томе, свечано је прослављен Први мај, уз учешће преко 2.000 радника и грађана Београда. И следеће године, уочи Првог маја 1928, полиција је хапшењем руководиоца покрета и забраном активности „Абрашевића“ покушала да спречи прославу Првог маја.

Крајем маја 1928. избијају у Београду студентске демонстрације против ратификације Нетунских конвенција и фашизма. До оштрих сукоба студената и жандармерије дошло је у Кнез-Михаиловој улици, код „Лондона“ и на Славији. Полиција и жандармерија упадају у Студентски дом. У сукобу је тада рањено око двадесет, а ухапшено преко педесет студената. Демонстрације су настављене и наредна два дана, а најоштрији сукоб био је код „Руског цара“, где су студенти подигли барикаде.

После атентата у Народној скупштини на Стјепана Радића и друге посланике Хрватске сељачке странке, 20. јуна 1928. године, полиција је у Београду отпочела са масовним терором и прогонима присталица револуционарног покрета. Министарство унутрашњих послова крајем августа захтева од управе града Београда и жандармеријских команди у земљи да забране „сваки рад комунистичким организацијама“, без обзира „под којим именом оне функционисале“. Почетком септембра ухапшени су функционери Независних синдиката у Београду, полиција и жандармерија брутално растурају излет београдске омладине у Кошутњаку, хапсе учеснике у штрајковима. Почетком децембра ухапшено је око двадесет студената марксиста, због сукоба са орјунашима. Полиција упада у Раднички дом и пљени имовину. Ови насртаји полиције на припаднике револуционарног радничког покрета у Београду, као и појачан терор и прогони у целој земљи, били су само увод у обрачун режима са КПЈ и револуционарним радничким покретом.

РЕВОЛУЦИОНАРНИ ПОКРЕТ У ПЕРИОДУ ДИКТАТУРЕ

Краљевину Срба, Хрвата и Словенаца у току десетогодишњег постојања непрекидно су потресали политички сукоби и борба за власт грађанских политичких партија, социјалне и националне кризе. У периоду парламентаризма, бројне владе и Народна скупштина нису били у стању да реше ниједан од горућих проблема тадашњег југословенског друштва. Корупционашке афере, све гласнији захтеви за укидање централизма, политичка криза у владајућим врховима и Народној скупштини, навели су краља Александра Карађорђевића да, уз помоћ војске, 6. јануара 1929. заведе диктатуру. Укинут је Устав, распуштена Народна скупштина, забрањен рад свих политичких партија и организација са верским и националним обележјем. Забрањени су, такође, сви скупови, митинзи и састанци, рад синдикалних организација и радничких друштава у саставу Независних синдиката. Затворене су радничке институције које су биле под утицајем револуционарног покрета и КПЈ и конфискована њихова имовина. Забрањено је излажење радничке и друге напредне и опозиционе штампе, њихове просторије затворене и имовина конфискована. Престали су да излазе „Борба“, „Организовани радник“ и други раднички листови и часописи.

Режим диктатуре оборио се свом снагом на политичке противнике, а посебно на револуционарни раднички покрет са КПЈ на челу. Наступио је период безакоња, масовних прогона, хапшења и убистава бораца револуционарног покрета. Против одлуке Државног суда за заштиту државе, суда са изванредним овлашћењима, осуђени се нису могли жалити нити се казна могла изменити. Поред терора режима, Београд и целу земљу, у периоду диктатуре 1929—1934, тешко ће погодити и велика економска криза, која ће успорити и негативно утицати на привредни, политички и културни развој града и земље.

Економска криза тешко је погодила београдску привреду и онемогућила складан и брз развој града, какав су желели његови планери и становништво. До 1929. знатна средства трошена су за оправку порушених и изградњу нових зграда за потребе највиших државних административних и војних установа. Београдска општина издвајала је из својих фондова скромна средства за стамбену изградњу. Највећи део средстава потицао је од приватног капитала. Број житеља Београда се од 1918. до 1929. удвостручио, а већину је чинило економски сиромашно становништво. Марта 1931. у Београду

је живело 238.775 становника. Након поделе земље на бановине, Београд је са Земун и Панчевом чинио посебну административну целину, под називом Управа града Београда, са 288.938. становника. Непосредно пред рат у граду је живело око 320.000 становника.

Сиромашно становништво, које су претежно сачињавали радници и градска сиротиња, живело је углавном на периферији града, у нехигијенским кућицама и неурбаним насељима, али и у ширем центру града.

Територија Београда проширена је марта 1934. на Земун и дванаест сеоских општина, које су се граничиле са дотадашњим грађевинским рејоном града. Интензивније се уређује земљиште за градњу насеља у Панчевачком риту и на простору око ушћа Саве према Земуну. Што се град територијално брже ширио и имао више становника, све више су га притискале разне комуналне и друге невоље, које су се директно одражавале на услове живота становништва. Проблем саобраћаја, изградњу неопходне инфраструктуре и уредно снабдевање становништва, Београд није успео да реши до априлског рата 1941.

Док се центар углавном градио према урбанистичком плану, периферија града се развијала без икакве контроле. На Булбулдеру, Карабурми, Пашином брду, Чукарици, уз обалу Саве и Дунава, у Прокопу, Маринковој Бари, на Звездари, у тзв. Јатаган, Шпорет, Пиштољ. Голац — махалама живела је градска сиротиња, у малим кућама, учерицама и баракама. У зону јефтиних станова спадали су и они делови територије Палилуле и Дорћола, које су гравитирале према Дунаву. У приградским насељима није било канализације, електричног осветљења, изграђених улица, па чак ни пијаће воде. У 48,3% случајева куће су биле пуне влаге и опасне за становање. „Безброј оваквих бедних кровинара за становање не би се смело употребити ни као заклон за стоку, а никако за људе са породицама." У тим становима становало је 97,8% неквалификованих радника и градска сиротиња. Харале су туберкулоза и друге заразне болести, нарочито код мале деце и шегрта.

Привредни развој Београда значајно ће успорити велика економска криза, која је изазвала озбиљне поремећаје у његовој привреди. Индустрија, занатство и трговина били су гешко погођени кризом, а с тим и радничка класа и други сиромашни и средњи слојеви у граду. Кризом је било озбиљно погођено близу педесет хиљада радника у Београду.

Стални тренд снижавања најамнина, отпуштања са посла и повећања незапослености довео је радничку класу Београда у веома незавидан економски положај. Због заоштрене аграрне кризе и пауперизације, неквалификована радна снага са села одлази у градове у потрази за послом. Београд је био међу оним градовима у земљи који су били највише погођени притиском пауперизованих сељака, који су нудили своју радну снагу за врло ниску надницу, како би одржали голу егзистенцију. Они врше притисак на берзе рада, конкуришу запосленим фабричким радницима, што послодавци користе и драстично смањују радничке наднице.

Реална радничка најамнина у Београду била је у сталном паду. У периоду од 1930—1933. номиналне наднице индустријских радника пале су за 24,28%, а цене животних намирница за то време порасле су за 18,61%. Својом зарадом радник није могао да покрије ни најнужније потребе. Осим тога, радницима је закидано на заради, нередовно су исплаћивани, прођуђавано им је радно време.

Увођењем диктатуре нанет је озбиљан ударац даљем развоју револуционарног радничког покрета у Београду. Али, његово револуционарно крило не мири се са тим стањем. Авангарда радничке класе, КПЈ и СКОЈ, прихватају неравноправну борбу. Против диктатуре и терора комунисти и скојевци настоје да мобилишу раднике, омладину и друге демократске снаге. У Београду су ноћу између 11. и 12. јануара растуруни леци ПК КПЈ и ПК СКОЈ-а за Србију са позивом на оружану борбу и рушење диктаторског режима. Леци су растуруни на Чукарици и у рејонима града у којима је већином становало радништво и градска сиротиња. У граду је тада настала бесомучна хајка полиције, претресани су станови и спровођен терор у радничким колонијама и предузећима. Полиција је до 20. јануара успела да открије растураче летака и похаси већу групу скојеваца и комуниста, међу којима и већину чланова Месног и Покрајинског комитета СКОЈ-а. Ухапшени су, у Главњачи, подвргнути мучењима, а потом предати Суду за заштиту државе.

Чланови Месног комитета КПЈ за Београд и ПК КПЈ за Србију настављају политичку активност, настојећи да мобилишу становништво против диктатуре, пре свега радништво и омладину. Али, у граду није било већих акција против диктатуре све до краја априла. Скојевско руководство било је разбијено, а партијска организација у процесу организационог сређивања и прилагођавања условима диктатуре. На томе се посебно ангажују Буро Баковић и Брацан Брацановић, који је у Београд дошао крајем фебруара 1929. године, као инструктор ЦК КПЈ.

Тежак економски положај, терор власти и увођење диктатуре руководство Партије искористило је за покретање најширих народних маса у отворену борбу против диктатуре. Од комуниста је захтевано да стану на чело маса и руководе „оружаним устанком“ ради уништења „капиталистичког система владавине“ и за „успостављање и завођење диктатуре пролетаријата . . . власти радника и сељака“. Ноћу 29/30. априла 1929. растуруно је у Београду око 2.000 летака, у свим крајевима града. На ове акције Партије и СКОЈ-а режим је одговорио још жешћим прогонима, хапшењима и убијањем комуниста, скојеваца и других припадника револуционарног радничког покрета. После свирепог мучења 25. априла 1929. убијени су организациони секретар ЦК КПЈ Буро Баковић и секретар Црвене помоћи Никола Хећимовић. Поводом овог злочина у Београду су 14—15. јуна растуруни леци КПЈ, у којима је осуђен овај злочин режима и позване све демократске снаге у борбу против диктатуре.

Режим диктатуре посветио је посебну пажњу Београду, тппта/тпапашћи ла V темељу уништи партијску организацију и

онемогући било какав шири отпор маса. уочи првог августа у мобилно стање стављена је жандармерија, полиција и војска, која је заузела све значајније стратегијске тачке у граду. Ипак, комунисти и скојевци растурају у граду летке, те полиција организује нове велике рације у циљу „откривања тајних комунистичких илегалних организација и њихових чланова“. Вршени су претреси станова и кућа „свих сумњивих“ лица „ради проналажења и конфисковања разорног комунистичког материјала“. Том приликом ухапшен је већи број припадника револуционарног радничког покрета, од којих је 30 протерано из града. Остали чланови Партије и СКОЈ-а настављају активност. У августу 1929. у Београду је деловало 14 партијских ћелија и група са око 50 чланова КПЈ, којима је руководио Месни и три рејонска комитета КПЈ.

У великим провалама августа и септембра 1929. у Београду је ухапшено 45 комуниста, највећи број чланова Месног комитета КПЈ за Београд. Међу ухапшенима налазио се и инструктор ЦК КПЈ и секретар ПК КПЈ за Србију Брацан Брацановић, који је после тешких мучења 27. септембра 1929. убијен. После двадесетодневне гортуре у Главњачи убијен је и Владимир Нешић, члан Месног комитета Партије и секретар Црвене помоћи. Терор и убијања припадника револуционарног покрета проширили су се на читаву земљу. У борби са полицијом и жандармеријом гине и шест секретара ЦК СКОЈ-а*

Услед провала, хапшења и убијања чланова Месног и Покрајинског комитета КПЈ и СКОЈ-а дошло је до престанка систематског рада Партије у граду. Ипак, мање групе комуниста, које су избегле хапшења, настављају рад. Образовано је ново језгро око Отокара Кершованија и Ибрахима Бабовића, што омогућава да се крајем 1929. формира и Месни комитет КПЈ са И. Бабовићем на челу.** Ово руководство успело је да се повеже са једним бројем комуниста у граду, те се њихова политичка активност убрзо осетила међу радницима и омладином.

Иако су у провалама током 1929. углавном биле разбијене и дезорганизоване, партијске и скојевске организације у Београду нису биле и уништене. Руководство Партије посвећује већу пажњу обнови организација у Србији. У Београд почетком јануара 1930. долази нови инструктор ЦК КПЈ, Алојз Коцмур, који са Отокаром Кершованијем и Ибрахимом Бабовићем ради на јачању београдске партијске организације. Упркос терору режима, све до провале почетком априла 1930. у граду се осећала политичка делатност чланова Партије. Процес обнове и сређивања прекинула је нова провала,

* Мијо Орешки, Јанко Мишић и Паја Маргановић (1929), Јосип Коломбо (1930), Перо Поиовић Ага и Јосип Дебелјак (1931). Од последица мучења у току истраге, у затвору је 1931. умро Златко Шнајдер. Злочин у Југославији осуђују познати политичари, књижевници и уметници у свету, међу којима: Анри Барбис, Ромен Ролан, Алберт Ајнштајн, Егон Ервин Киш, Џевахарлал Нехру, Жан Ритер Блау и др.

** Чланови МК били су и Мате Видаковић, Саво Љубоје, Ружа Урошевић и други.

број комуниста и скојеваца, који су од Суда за заштиту државе осуђени на вишегодишњу робију. У Београду, као и у већини градова у Србији, прекинут је организовани рад КПЈ и СКОЈ-а. Политичку активност самоиницијативно настављају појединци или мање групе комуниста, али су те акције биле недовољно организоване и уске.

У граду је током 1930. и 1931. растурен већи број летака и прогласа КПЈ и СКОЈ-а, у којима је народ позиван у борбу против диктатуре генерала Петра Живковића и краља Александра Карађорђевића. На ту активност београдских комуниста полиција је одговорила новим таласом терора, прогона и убистава. На улици је 6. јуна 1930. убијен Милан Делић, члан Месног комитета КПЈ за Београд и ПК КПЈ за Србију. Полиција је све „сумњиве“ хапсила и прогонила из Београда.

И поред прогона, чланови КПЈ улажу напоре да се партијска организација у граду среди и да се формирају руководства КПЈ и СКОЈ-а. У том раду групи комуниста око Михаила Ивића током 1931. помаже инструктор ЦК Петко Милетић. Поред обнављања партијских организација у Београду радило се и на успостављању веза са организацијама у унутрашњости Србије и ЦК КПЈ. После хапшења Ивића, Сима Марковић се преко својих присталица повезује са појединим комунистима у Београду и унутрашњости Србије, а у пролеће 1932. штампа летке и покреће и уређује „Комунистички билтен“, који је илегалним каналима слао својим присталицама. Због хапшења Петка Милетића, почетком јуна 1932. и његовог слабог држања пред полицијом, у Београду и Србији ухапшен је велики број комуниста, а револуционарни покрет у Београду поново доведен у тешку ситуацију.

Док је партијска организација била у кризи, крајем 1931. и почетком 1932. године, у Београду долази до полета напредног омладинског покрета и нешто организованијег иступања радника. Криза је већ увелико била захватила земљу. У тешком положају налазио се највећи део сељаштва, радника и других слојева у градовима. Све те тешкоће директно је осећала и омладина, која се томе током 1931. отворено супротставља. Одржано је више протестних зборова и других акција студената Београдског универзитета, у којима су студенти отворено иступили против режима диктатуре и мешања власти у аутономију Универзитета. Од почетка тридесетих година стално је растао број студената из радничких и сељачких породица, који са студентима из сиромашних чиновничких породица и породица ситних обртника, чине око педесет посто студената Београдског универзитета. Ови студенти били су покретачи и носиоци револуционарног врења на Универзитету и у граду и она полигичка снага на коју се Партија могла ослонити у организовању и вођењу разних политичких акција, не само на Универзитету. Почетком новембра 1931. студенти демонстрирају против политике владе генерала Петра Живковића и режимских избора, против нове Уредбе о Универзитету, полицијског терора, хапшења и мучења студената у Главњачи и др. Полиција и жандармерија сурово су се обрачунавале са студентима, а универзитетске власти су затвориле Универзитет. Организатори ових акција били су

студенти комунисти и скојевци. У знак солидарности са београдским студентима штрајковали су и студенти Загребачког свеучилишта и Универзитета у Љубљани. Борба студената Београдског универзитета имала је снажног одјека не само међу радништвом и грађанима Београда, већ је утицала и на даља политичка кретања у унутрашњости земље, као подстицај борби сељачких маса и радничке класе.

Предвођена комунистима, студентска омладина Београдског универзитета активно се укључује у политичке и друге акције радничке класе у граду. Борбу студената подржавала је и група напредних професора Београдског универзитета.* Груби насртаји на поједине професоре, који су бранили права студената, изазивали су још већи револт и огорчење београдских студената, које подржава и напредна интелигенција, осуђујући терор и злочине београдске полиције. На Универзитету се убрзано вршила политичка диференцијација међу студентском омладином и професорима на оне који су подржавали режим и на огромну већину оних који су тражили друштвене реформе и демократске слободе за све грађане Југославије. Крајем 1931. и почетком 1932. активира се и средњошколска омладина, која се укључује у акције студената.

Отпор београдских студената режиму диктатуре наставља се крајем 1932. и почетком 1933, када долази до масовних демонстрација и оштрих сукоба са полицијом и жандармеријом. И радничка класа Београда у току 1932. и 1933. одлучније устаје у одбрану раније извојеваних права, води борбу против снижења надница, незапослености и кршења радничког законодавства од стране послодаваца. Иако још увек нема масовних тарифних покрета и штрајкова, због рецесије, велике незапослености и притиска јефтине радне снаге на брзе рада, радници своје захтеве енергичније износе на зборовима и конференцијама, без бојазни да ће их послодавци избацити на улицу.

Отворенији отпор напредних студената режиму диктатуре подстакао је и друге снаге у тадашњем друштву да устану против терора, безакоња, Октроисаног устава и изборних фарси режима. И грађанске политичке странке прелазе из дотадашње политичке пасивности у отворенију акцију против режима. Почетком 1932. представници грађанских странака из Србије траже враћање парламентаризма, а буржоаске странке других националности, као ХСС у Хрватској, Словенска људска странка у Словенији и друге, траже преуређење државе и учешће у власти. Појава „Загребачких пункција“ (7. XI 1932.) био је најснажнији ударац режиму диктатуре, задат од стране опозиционих буржоаских странака.

Ново партијско руководство, формирано средином 1932, извлачећи поуке из рада ранијих руководства, брже се ослобађа револуционарног схематизма и секташтва и посвећује већу пажњу организацијама у земљи, њиховој обнови и изградњи, везујући акције КПЈ за свакодневне захтеве радних маса и политичке догађаје у земљи и свету. Својим радом и

* Посебно су се истицали Влада Петковић, ректор Универзитета, Мика Илић, Кирило Савић, Драгослав Јовановић, Бока Јоановић и др.

ставом, нове снаге у руководству партије — Благоје Паровић, Владимир Ћопић, Милош Марковић, а од јула 1934. и Јосип Броз Тито, предузимају одговарајуће мере за брже консолидовање партијских организација у земљи и покретање ширих маса у селима и градовима у борбу против режима диктатуре.

Партијске организације у Србији нису могле да иду укорак са све већом снагом револуционарног покрета, који је током 1932—33. све више јачао, како међу омладином тако и међу радничким и сељачким масама. Делатност чланова Партије у Београду и Србији испољавала се тада углавном у усменој агитацији, растурању летака, партијске штампе и литературе, и нешто активнијем политичком раду међу студентском и средњошколском омладином. У Београду је 1932/33. деловало неколико илегалних партијских група, а најактивнији су били они око листа „Ударник“, група студената комуниста на Универзитету и неколико мањих партијских упоришта у већим индустријским предузећима у граду. У пролеће 1933. у Београду делује и инструктор ЦК КПЈ Месуд Мујкић Осман. Његов задатак био је да формира нове ћелије, изгради партијску технику и припреми излагање партијског листа у Београду. Са робије се враћа и један број комуниста осуђених 1929/30, и одмах се укључује у политички рад.

Под утицајем напредних студената, комуниста и скојеваца, оживљава и рад београдске средњошколске омладине. Стварају се ћачке читалачке групе и дружине, растурају леци и прогласи КПЈ и СКОЈ-а и др. Формирањем Савеза средњошколских литерарних дружина београдских гимназија и средњошколских руководстава, створени су услови за легално деловање Партије и СКОЈ-а међу средњошколском омладином. Покренут је лист за средњошколце „Искра“, у кружоцима читана марксистичка литература и партијски листови „Пролетер“, „Ударник“ и „Лењинист“.

Процес консолидовања партијских и скојевских организација у Београду прекинут је провалом, крајем априла 1933. године, у којој је ухапшено преко двадесет активиста револуционарног покрета. После ове провале партијске ћелије попуњаване су новим кадром, те је убрзо настављен рад. Већ у јулу, у граду је деловало око шездесет чланова Партије.

С обзиром на значај борбе револуционарног покрета у Србији за југословенски раднички покрет у целини, ЦК КПЈ је одлучио да покрет у Србији организационо и кадровски ојача. Анализирајући политичку ситуацију у земљи, на саветовању ЦК КПЈ октобра 1933. подвучено је да „нема револуције у Југославији без јаке партијске организације у Србији“. Да би могле извршити тај задатак, организације КПЈ требало је оспособити да буду организатори и предводници најширих маса у борби против режима.

Поред борбе против режима диктатуре, револуционарни и демократски покрет у Београду од 1933. усмерава своје акције и у правцу мобилизације маса против фашизма. Крајем маја 1933. студенти Београдског универзитета и београдска средњошколска омладина приредили су манифестације немачком књижевнику антифашисти Ернсту Толеру, који је

у Београд дошао после завршетка рада конгреса књижевника ПЕН-клуба, одржаног у Дубровнику.

У другој половини 1933. студентска омладна Београдског универзитета поново ступа на политичку сцену, овог пута још организованије и енергичније. Растурањем летака, демонстрацијама и манифестацијама, омладина је осуђивала политику режима диктатуре и политику водећих фашистичких земаља. Поводом годишњице октобарске револуције на Универзитету и у граду растурану су леци, а 23. децембра изведене и протестне демонстрације на улицама Београда против насиља фашиста у Немачкој и суђења Георги Димитрову и друговима. Том приликом ухапшен је већи број студената, који су мучени око месец дана у београдској Главњачи. Политичка активност омладине и јачање омладинског антифашистичког покрета означавају зачетак Народног фронта.

Развој политичких прилика у земљи и свету приморао је руководство и чланове Партије у земљи на свестранији политички рад. ЦК КПЈ упућује у земљу неколико инструктора, међу којима и свог члана Благоја Паровића — Шмита. Доласком Благоја Паровића у Београд, крајем новембра 1933, почело је брже обнављање организација КПЈ и оживљавање политичког рада Партије у градовима и селима Србије. Његов задатак био је да у Србији убрза започети процес обнављања и консолидације партијских организација, посебно у политичком центру земље, у Београду.

Требало је створити снажну, полштички и организационо јединствену Партију, која би могла одговорити времену и улози револуционарне организације радничке класе. Зато је консолидација партијских организација у Београду и Србији, историјски гледано, имала огроман значај за даљи развој Партије и револуционарног покрета у целини.

Паровић се повезао са најистакнутијим члановима Партије и СКОЈ-а у граду, са радницима и интелектуалцима који су деловали и до његова доласка, иако недовољно организовано. За своје најближе сараднике он бира млађе и у свакодневной борби проверене комунисте и поверава им руководство у партијској и скојевској организацији. Ангажује и старије неактивне комунисте, поверавајући им лакше задатке. У том раду он се највише ослања на Веселина Маслешу, Бранка Јевремовића, Спасенију Бабовић, Јована Мариновића и Драгутина Чолића, који су око себе већ имали јача партијска језгра.

За два и по месеца интензивног рада, од децембра 1933. до половине фебруара 1934, Паровић је организационо средио и повезао постојеће и основао нове партијске ћелије у Београду. Средином фебруара у граду је деловало 14 ћелија и група са седамдесет и седам чланова Партије, од којих је било шездесет и пет радника, десет студената и два службеника. Пошто је консолидовао и повезао партијске организације, Паровић је формирао и Месни комитет КПЈ за Београд.*

* Јован Мариновћ секретар, Спасенија Бабовић, Петар Стокић, Александар Здравковић и Јосип Шибер.

Посебна пажња посвећена је јачању партијских и скојевских организација на Универзитету. С обзиром на значај борбе студената, Паровић је захтевао од београдских комуниста, а посебно оних на Универзитету, да буду покретачи и руководиоци свих акција студената и омладине у граду. У фебруару 1934. формирано је и руководство СКОЈ-а за Београд, које је истовремено било и привремено руководство СКОЈ-а за Србију.*

Средином 1934. на Универзитету је деловало око сто педесет чланова Партије и СКОЈ-а. Поред деловања међу студентима, они све већу пажњу посвећују средњошколској и радничкој омладини, ангажујући у томе најистакнутије чланове.**

Паровић са групом комуниста ради и на организовању штампарије и покретању партијског листа за Србију. Почетком јануара 1934. излази први број листа „Комунист“, као орган Покрајинског комитета КПЈ за Србију. Око формирања илегалне партијске штампарије и покретања партијског листа посебно се ангажовао композитор Драгутин Чолић-Букић, са групом радника. Штампарија ПК КПЈ за Србију налазила се у Триглавској улици број 34 (данас Франца Розмана). Ту је штампан „Комунист“, а од првог маја 1934. и „Млади комунист“, орган СКОЈ-а за Србију, као и други пропагандни материјал за потребе партијских организација и руководства у Србији. До маја 1934. организована је и друга илегална штампарија у Варшавској улици бр. 19, за штампање „Пролетера“ и других материјала ЦК КПЈ за партијске организације у Србији, Војводини, Македонији, Косову и Метохији, Црној Гори. „Комунист“ је излазио све до провале у јулу 1935. године, када је ухапшен његов уредник Драгутин Чолић.

Пошто су консолидоване партијске организације и формирано партијско и скојевско руководство у Београду, средином фебруара 1934. формиран је и привремени Обласни комитет КПЈ и Обласно руководство Црвене помоћи за Србију.*** Партијске и скојевске организације у Београду до средине 1934. успоставиле су везе са организацијама у унутрашњости Србије, на Косову и Метохији, у Војводини и Македонији. Организације КПЈ у Србији имале су 279, а са партијском организацијом у Београду 356 чланова.

Упоредо са организационом изградњом партијских организација, учвршћивано је и њихово идејно-политичко јединство. Борба против остатака десног фракционаштва вођена је

* Чланови тог руководства били су Слободан Шкеровић, секретар, Добривоје Радосављевић-Боби и Павле Пап-Шиља.

** У том раду посебно су се током 1933/1934. истицали: Бранко Драшковић, Мома Марковић, Петар Стамболић, Венијанин Маринковић, Мирко Томић, Михаило Вујић, Вукман Крушчић, Иво Барбалић, Угљеша Даниловић, Цвијетин Мијатовић, Видак Марковић, Васо Прља, Бошко Буричковић, Буро Стругар, Влада и Милентије Поповић, Добрила Карапанић, Митра Митровић, Војо Николић и други.

*** У Обласном комитету били су Драгутин Чолић-Букић, секретар, а чланови Јован Мариповић-Марко и Бранко Јевремовић-Славко.

истовремено преко партијске штампе и на састанцима партијских организација. Паровић је тражио да сриски комунисти Партију очисте од фракционаша и учине крај „групашкој и фракционашкој борби“ остатака деснице.

Активност партијских и скојевских организација у граду постаје посебно жива пред Први мај.

Режим диктатуре ангажовао је сав полицијски апарат да се открију и разбију организације КПЈ и СКОЈ-а у Београду. Почетком јула 1934. ухапшено је око двадесет комуниста и скојеваца, међу којима и већина чланова МК КПЈ и МК СКОЈ-а за Београд, те је за краће време, од јула до септембра, престао рад ових форума. Провалом нису обухваћене партијске организације у унутрашњости Србије, ни Обласни комитет КПЈ, те је настављен започети рад.

Политичку активност наставили су непохапшени чланови Партије и СКОЈ-а и они које је Благоје Паровић довео у Београд из унутрашњости Србије, да би ојачао партијска руководства и рад Партије у синдикатима. У том раду су се истицали чланови Обласног комитета и Веселин Маслеша, Лазар Лилић и Тодор Вујасиновић. Крајем августа 1934. у Београд је поново дошао Благоје Паровић и формирао нови Месни комитет КПЈ,* и са Тодором Вујасиновићем и Браном Јевремовићем припремио одржавање IV покрајинске партијске конференције КПЈ за Србију. Први део одржан је на Злагибору, 16. септембра, а други у Београду 30. септембра 1934. године. На конференцији је изабран Покрајински комитет КПЈ за Србију** и осуђено фракционаштво и делатност десничара око Симе Марковића. Изабрана су два делегата за Четврту земаљску конференцију КПЈ и покрајинско руководство Црвене помоћи за Србију.

После Покрајинске конференције нагло оживљава рад КПЈ у Београду и Србији. Даљи развој Партије у овој покрајини Југославије нису могли више спречити ни терор, ни велике провале и масовна хапшења комуниста, скојеваца и других припадника револуционарног покрета. Масовнија по броју чланова, а међу радницима политички све утицајнија, Партија је средином тридесетих година постала значајна политичка снага око које су се окупљале масе. Иако све слабости нису биле отклоњене, ударена је солидна основа будуће политичке снаге КПЈ, која ће доћи до пуног изражаја у наредним годинама пред рат.

Један од значајних успеха Партије у Београду и Србији 1933. и 1934. био је окупљање напредних интелектуалаца око КПЈ и њене антифашистичке платформе. Партијски орган „Комунист“ садржајем, тиражом и опремом јасно је стављао до знања и чланству и режиму да су партијске и скојевске организације излазиле из кризе. Покрећу се и легално излазе и други листови и часописи, које уређују чланови КПЈ или

* Милан Гавриловић, секретар, а чланови Јоџип Босак, Миодраг Трајковић, Џевад Маглајић и Душан Корковић.

** Трајко Стаменковић, секретар, Никола Груловић, за рад по синдикалном питању, Тодор Вујасиновић, руководиоца технике ПК, и Драгутин Чолић.

левичарски оријентисани интелектуалци. Објављују се разна марксистичка дела и дела социјалне литературе. Група напредних интелектуалаца уређује библиотеку „Наука и друштво“ у којој су објављивана и марксистичка дела. Већ 1933. објављен је први, а наредне године и други том Марксова „Капитала“, у преводу Моше Пијаде и Родољуба Чолаковића. „Нолит“ издаје дела социјалне литературе, Максима Горког, Џека Лондона, Е. Синклера и др.

И активност студената постаје интензивнија. Напредна студентска омладина у Београду повела је непомирљиву борбу против фашистичких и профашистичких студентских организација, које је стварала тадашња власт да би онемогућила јачање напредног студентског покрета. Преко студентске организације ОРНАС режим је покушавао да елиминира сваку делатност студената комуниста и скојеваца. У марту 1934. руководство СКОЈ-а на Универзитету организовало је бојкот антисовјетског предавања професора Петра Струвеа, мењшевика. Уместо предавања студенти су одржали манифестације Совјетском Савезу, које су се претвориле у демонстрације против политике тадашње владе. Исто тако, београдски студенти су крајем маја 1934. устали против нове Уредбе о стручним студентским удружењима, којом се укидала слобода формирања студентских удружења. Централни збор је одржан у згради Правног факултета, коју су студенти блокирали и онемогућили одржавање предавања. Полиција је силом разбила блокаду и ухапсила већи број студената. Због те бруталности полиције и власти, у граду избијају масовне студентске демонстрације, у којима су учествовали студентска, средњошколска и радничка омладина и грађани. Тим акцијама студената руководила је партијска организација на Универзитету. Значајну акцију извели су комунисти и скојевци 7. новембра, растуривши у граду око 500 летака, поводом годишњице октобарске револуције.

Атенгат на краља Александра Карађорђевића, 9. октобра 1934. у Марсељу, изазвао је појачање полицијског терора, хапшења и прогоне политичких противника владајућег режима у читавој земљи. Полиција и жандармерија су у Београду организовале рације, прогањале и хапсиле комунисте, раднике, интелектуалце под изговором да су „скитнице и беспосличари“.

Смрћу краља А. Карађорђевића пао је главни стуб шестојануарског режима. Режим диктатуре све је брже слабио, губио своје присталице и у земљи и у иностранству. Оживљава делатност опозиционих буржоаских партија, али се истовремено појачава и притисак и терор над радничком класом и њеном авангардом Комунистичком партијом.

Комунисти су добили нове задатке. Требало је реализовати донете одлуке, Партију и револуционарни раднички покрет припремити за руковођење свакодневним акцијама радничке класе, сељаштва и осталих слојева друштва и припремити се за коначан обрачун са класним непријатељем. Ти задаци формулисани су у одлукама Четврте земаљске конференције КПЈ, одржане у Љубљани 24. и 25. децембра 1934. године.

После четворогодишње кризе, од 1935. почиње оживљавање привреде Београда. Брже су се развијале оне привредне гране, нарочито индустрија, које су биле везане за војску и потребе државе, као што су аеронаутичка, текстилна, метало-прерађивачка, електротехничка и др.

Иако је у периоду од 1935—1937. дошло до оживљавања привреде, битније се није побољшао положај радничке класе и других сиромашних слојева у граду. Путем штрајкова, зборова и конференција радници су тражили нове колективне уговоре, осмочасовно радно време, слободу организовања, повећање надница у складу са трошковима живота и запошљавање нове радне снаге преко радничких организација и институција.

Једна од највећих недаћа која је притискала београдско радништво била је незапосленост, која је била посебно изражена у зиму и пролеће 1935/36. године. Формиран је Акциони одбор за пружање помоћи незапосленим радницима и организовано прикупљање прилога у новцу, одећи и храни за пет хиљада угрожених породица. Отварају се и четири радничке кухиње. Сиромаштво и незапосленост стварали су крупне социјалне проблеме. Радничка класа била је притиснута и другим недаћама. Радно време запослених радника у граду кретало се од 9 до 12, па и више часова. Поред тога, радничка надница била је нижа него у ранијем периоду.

После Четврте земаљске конференције КПЈ, Партија више пажње посвећује синдикалном покрету и организовању и вођењу штрајкова и тарифних покрета. Талас штрајкова захватио је читаву земљу. У периоду 1935—1937. број штрајкова се више него утростручио. У Београду је током 1935. изведено седамнаест штрајкова, од којих се истичу: штрајк око 1.500 молеро-фарбарских радника (у августу) и штрајк око 2.000 дрводељских радника (у септембру), затим штрајк текстилних радника на Карабурми, у „Београдској текстилној индустрији а. д.“ (у октобру), те металаца, каменорезаца, керамичара и др. Радници су успели да изборе скраћење радног времена, укидање акордног рада, гарантовану минималну надницу и признање радничких повереника. Били су то углавном офанзивни штрајкови, претежно економског карактера.

Осим штрајкова, у току 1935. у Београду је одржано и неколико великих радничких зборова, међу којима се истичу: општи протестни збор београдског радништва 20. фебруара против незапослености, зборови око 2.000 жена разних про-

фесија 3. марта и 20. октобра за већа економска и политичка права жена, велики збор радника и намет против тешког економског положаја радничке класе у Београду, и др. Организовањем тарифних и штрајкачких борби, КПЈ појачава политичку делатност међу радницима, борећи се за стварање јединственог фронта радника, сељака и осталих напредних снага у друштву. У том раду посебна пажња била је усмерена на јачање УРС-ових синдиката, у које комунисти улазе у све већем броју, те ови синдикати постају борбенији, руководе штрајковима радника и преко комуниста у тим синдикатима спроводе линију Партије. У току 1935. створена су партијска језгра у низу синдикалних савеза и подружница у Београду, у СБОТИЧ-у, Савезу графичара, у подружницама дрводељаца, грађевинара, кожараца, металаца, молера и др.

Појачана активност радника, посебно њихова све већа борбеност и упорност у акцијама, утицали су на партијска руководства у граду да на овај сектор рада оријентишу већи број најбољих кадрова. У септембру је Месни комитет формирао посебну групу која се бринула о легалном издавању синдикалне литературе, док је синдикална комисија МК преузела руковођење акцијама радника у граду.*

Крајем 1934. и почетком 1935. на политички рад у Србију долази неколико инструктора ЦК КПЈ,** који уз помоћ чланова ПК раде на консолидовању партијских и скојевских организација и руководства у Београду и Србији.

Партијска организација у Београду и покрајинско руководство КПЈ за Србију велику пажњу посвећују раду међу омладином. Скојевска и партијска организација на Универзитету, уз помоћ Месног и Покрајинског комитета КПЈ, руководе акцијама средњошколске и студентске омладине у Београду. Под руководством комуниста, студентска омладина Београдског универзитета организовала је средином јануара 1935. масовне демонстрације против спољне и унутрашње политике владе Богољуба Јевтића. Полиција и жандармерија сурово су се обрачунавале са студентима. Већи број студената је ухапшен и затворен у Управу града Београда или спроведен у концентрациони логор у Вишеград. Против насиља полиције и одвођења студената у концентрациони логор, комунисти и скојевци су у граду растурили око 3.000 летака МК КПЈ за Београд. Интернирани комунисти и скојевци у логору настављају борбу, а крајем јануара ступају и у штрајк глађу. Због мучења студената и терора власти, 1. фебруара избијају масовне студентске демонстрације у граду. Студенти су тражили пуштање на слободу ухапшених другова. Полиција и жандармерија употребљавају оружје и ангажују профашис-

* У синдикатима раде истакнути београдски комунисти: Филип Кљајић, Никола Груловић, Вукица Митровић, Милан Благојевић, Милош Мамић, Бора Марковић, Давид Пајић, Кристина Ковачевић, Лепосава Стаменковић, Ристо Стефановић, Живота Јевтовић, Драга Стефановић, Радоје Дакић, Иван Божичевић, Јосип Босак, Милош Матијевић, Андрија Хабуш и други.

** Краће или дуже време у Београду су радили Михаило Бумбуловић, Борче Митровић, Иван Гржетић и други.

тичку организацију ОРНАС, да би скршили отпор студената. Демонстрације су силом растурене, убијен студент права Мирко Срзентић и ухапшено око 500 студената. Под притиском напредне јавности и студената логор у Вишеграду је распуштен крајем марта. У другој половини 1935. борба студената била је усмерена на побољшање њиховог економског положаја и услова школовања, против националистичких удружења и полиције, која је све чешће упадала у студентске домове и хапсила напредне студенте, за слободу организовања студентских клубова и аутономију Универзитета, за укидање Закона о заштити државе и др.

Од пролећа 1935. у Србији је деловало око шест стотина чланова КПЈ, од којих је знатан број био у Београду. Једна од најважнијих активности Партије у Србији, као и у целој земљи, била је политичка активност у вези са петوماјским скупштинским изборима.

Руководство Партије, по расписивању избора, одлучује да се њено чланство ангажује у изборној акцији и истакне своју листу. За носиоце листе предвиђен је Павле Павловић, стари раднички борац и комуниста, посланик КПЈ у Уставотворној скупштини 1920. године. Изборном акцијом КПЈ у граду руководили су истакнути београдски комунисти и инструктор ЦК КПЈ Иван Гржетић-Оскар.

КПЈ је у Београду предизборну кампању искористила за мобилизацију маса у борбу против режима, јачање јединства радничког покрета и тумачење политике Партије. У тој активности ангажовано је сво чланство, напредна штампа, техника Месног и Покрајинског комитета. У циљу стварања акционог јединства радничког покрета и иступања на изборима, комунисти су водили преговоре са социјалистима и представницима левих крила опозиционих грађанских политичких партија. Међутим, и социјалисти и грађанске странке одбили су сарадњу са КПЈ.

КПЈ је у Београду тада оштро иступала против спољне и унутрашње политике владе Богољуба Јевтића. Поред студентских акција, једна од акција београдских комуниста снажно је одјекнула у јавности. На годишњицу Лењинове смрти, 21. јануара 1935, Мика Митровић-Јарац поставио је црвену заставу на врху грађевине Цркве светог Марка. Велику црвену заставу радници на грађевини и окупљени народ посматрали су све док полиција, после много напора, није успела да је скине, о чему се у граду дуго причало.

Поред комунистичке, напредна левичарска и демократски оријентисана штампа имала је све већу улогу у борби против реакције, за ширење прогресивних и демократских идеја. На иницијативу Благоја Паровића, група напредних интелектуалаца и чланова КПЈ покреће средином јануара 1935. лист „Недељне информативне новине" — НИН^{*}. Тумачећи унутрашње и спољне догађаје са марксистичких позиција, лист је преносио идеје и линију Партије, све до забране почетком септембра 1935. године. Поред разобличавања суштине фашизма и

^{*} Поред уредника Војислава Вучковића и Свете Поповића, истакнути сарадници листа били су и Веселин Маслеша, Јован Поповић, Александар Вучо, Душан Матић и други.

и пуна права најширих маса.

цију за стварање Јединствене радничке партије. Том акцијом руководио је Иницијативни одбор са седиштем у Београду.* Појачана активност комуниста у време избора и акције студената и радника забринули су режим, који предузима разне мере да открије и разбије партијска руководства и организације. Крајем јануара 1935. откривене су две илегалне групе комуниста, скојеваца и симпатизера Партије. Међутим, београдску партијску организацију тешко је погодила велика провала у априлу, када је откривено руководство СКОЈ-а за Београд, Универзитетски комитет и већина чланова Месног и Покрајинског комитета за Србију, техника Месног и Покрајинског комитета и штампарија „Комуниста“. У Београду су ухапшена 64 активиста револуционарног покрета. Али, и поред провала и хапшења већег броја комуниста, политичка активност КПЈ није престала. У лето 1935. у граду почиње јачање демократског и антифашистичког покрета, којим руководе чланови КПЈ, које полиција није успела да открије.

После Седмог конгреса Коминтерне, одржаног у Москви јула-августа 1935, Партија је у земљи повела још организованију и енергичнију акцију против фашистичких и профашистичких организација и удружења. У тим акцијама све масовније учествује радничка, студентска и средњошколска омладина. Посебну активност развила је напредна омладина Београда у време и после одржавања међународног омладинског конгреса мира у Женеви,** када се у граду растурају леци против фашизма и оштро сукобљава са присталицама фашистичких организација, нарочито Хоћериним „борбашима“.

На Сплитском пленуму ЦК КПЈ, одржаном 9. и 10. јуна 1935, поред осталог истакнуто је да је „фашизам главни непријатељ не само међународног пролетаријата него и свих демократских слојева ... главни хушкач и провокатор рата“. Комунисти су добили задатак да организују разноврсне акције најширих слојева становништва, свих демократских и антифашистички оријентисаних снага у земљи против реакције и фашизма, за стварање масовне базе Народног фронта слободе. У Београду и Србији комунисти развијају широку акцију на оживотворењу идеја Партије о Народном фронту, стварању чврстог радничко-сељачког савеза под руководством КПЈ. Акција је вођена под паролом за мир, хлеб и слободу, а против рата и фашизма. У том циљу је успостављена и сарадња са левим крилима Земљорадничке и Демократске странке. Одржан је и велики број зборова Народног фронта слободе у Србији, међу којима се посебно истиче велики збор

* У одбору су били: Павле Павловић, Љуба Радовановић, Отокар Кершовани, Веселин Маслеша, Никола Груловић, Бора Марковић и други.

** Београдску омладину представљали су Иво Лола Рибар и Владимир Поповић. Конгрес је одржан од 31. августа до 6. септембра 1935. године.

У многим акцијама у унутрашњости Србије учествовали су студенти и радници, скојевци и комунисти из Београда, дајући тим акцијама јасан антифашистички карактер.

Сређивање партијских организација и замах политичке активности комуниста, посебно у синдикатима, међу омладином, у акцијама Народног фронта и на селу, пресекла је нова, велика провала партијских организација у Београду и Србији, новембра 1935, након провале Земаљског бироа ЦК КПЈ у Загребу. Откривени су ПК КПЈ за Србију, МК КПЈ за Београд, рејонски комитети и поједине ћелије у предузећима и установама. У провали је пао и секретар Покрајинског комитета за Србију Трајко Стаменковић. Ухапшено је преко сто педесет комуниста и скојеваца, од којих је 102 предато Суду за заштиту државе и осуђено на вишегодишњу робију.

Партијска организација у Београду поново се нашла у тешкој ситуацији. Требало је повезати непроваљене организације и од најактивнијих комуниста формирати Месни и Покрајински комитет КПЈ. Већ у јануару 1936. формирано је ново Покрајинско руководство КПЈ за Србију са Радованом Вуковићем на челу,* а у фебруару и Месни комитет КПЈ за Београд под руководством Стевана Вулића**.

Београдски комунисти помажу активисте револуционарног покрета у Земуну. Та сарадња постаје још живља од 1936, изградњом насеља око Старог сајмишта и отварањем новог Савског моста и трамвајске пруге Земун—Београд. Долази до веће циркулације радне снаге и успостављања тешњих веза између радника и омладине ова два града, која све брже срастају у једну целину.

Борбе које су у годинама пред рат водили радници, напредни студенти и средњошколци у Београду, имале су снажног одјека у целокупној јавности у земљи. У борбу прва ступа студентска омладина. Почетком 1936. дошло је до наглог заоштравања односа и сукоба између напредних студената, предвођених комунистима и скојевцима, и студената националиста и универзитетских власти са ректором Владимиром Поровићем на челу. Ти сукоби су још више заоштрени доношењем Уредбе о завођењу полиције на Универзитету, којом су погажене све до тада и војеване позитивне тековине аутономије Универзитета. Неиспуњавање студентских захтева за укидањем универзитетске полиције, распуштање ОРНАС-а и анулирање казни члановима Акционог одбора због њихове политичке активности, довели су до општег студентског штрајка, 4. априла 1936. године. Солидарисући се са београдским студентима, у штрајк су ступили и студенти у Загребу и Љубљани. У жељи да силом сломи штрајк, полиција и припадници ОРНАС-а наиадају штрајкачке страже и на Медицинском фа-

* Чланови ПК су били: Мутимир Поиовић, Видоје Булић, Мома Марковић, Милан Радовановић, а по доласку у Београд, политички се активира и Марко Орешковић.

** У МК су радили Тома Секерез, Велимир Јовичић, Драгослав Павловић, Борђе Јовановић, Мирко Томић, Милош Шарчев, Ратко Митровић и др.

рањено је, повређено и ухапшено више студената. Сахрану погинулог друга, којој је присуствовало више хиљада студената, средњошколаца и радника, напредни студенти су претворили у отворене демонстрације против режима. Штрајк је, након двадесет пет дана борбе, завршен потпуном победом студената. Смењен је ректор Боровић и повучена одлука о завођењу полиције на Универзитету.

У радничким штрајковима, који ће 1936. године поново потрести Београд и целу земљу, радници одлучно постављају не само економске већ и политичке захтеве. Организованост штрајкова и солидарност осталих радника са штрајкачима утицали су на масовније учешће и непоколебљивост радника у борбама, као и на њихово брже револуционисање. У то време положај радничке класе нагло се погоршава. Услед наглог скока цена драстично је пала реална вредност надница. Својом надницом радници нису могли да подмире ни трошкове исхране. То је водило систематском изглађивању радника и њихових породица, појави разних болести и повећању смртности, као последице недовољне исхране. Осим тога, радничку класу је тешко погађала незапосленост, која се, у односу на раније године, повећала за око 60%. Излаз из таквог стања радници граде путем штрајкова и тарифних покрета. У току 1936. у београдским индустријским предузећима и установама спроведена су 42 штрајка и једанаест тарифних покрета, у којима је учествовало иреко 17.000 радника, односно преко 19% свих осигураних радника у граду. Штрајковали су радници разних струка, а најмасовнији је био штрајк око 10.000 грађевинских радника из Београда и Земунa, крајем маја. Послодавце и режим изненадила је масовност, организованост и упорност радника у овом штрајку. КПЈ се организује на прикупљању прилога за штрајкаче, а у акцију се укључује и напредна омладина. Полиција и жандармерија 27. маја употребљавају оружје и силом на Пашином брду растурају збор штрајкача. Убијено је, рањено и повређено више радника, а већи број је ухапшен. Радници су остали упорни, те послодавци почетком јуна ирихватају већину радничких захтева и повећање радничке наднице. Против полицијског и жандармеријског терора и убијања радника устала је радничка класа и демократски оријентисани политичари у граду у Народној скупштини.

Штрајк грађевинских радника подстакао је на борбу и остале раднике у Београду и Србији. Масовни штрајкови избијају у већем броју места у Србији. По упорности и масовности у Београду се још истичу: штрајк око 1.000 пекарских и око 1.700 молерско-фарбарских радника, затим штрајкови металаца у Земуну, дрводељаца, текстилаца и графичких радника.

У борбу против реакције и фашизма у Београду укључује се не само револуционарна, већ и легална антифашистички и демократски оријентисана штампа. Током 1936. у Београду и Србији легално је излазио већи број напредних листова и часописа. Међу омладином, радницима и грађанима растурају су у Београду: „Наша стварност“, „Реч младих“, „Преглед“,

"Земља", "Пламен", "Нашареч", "Студентски живот", "Хи-љаду деветстотина тридесет шеста" легално су ширене и постајале доступне већем делу београдског становништва.

КПЈ улаже напоре да у своје редове и револуционарни покрет укључи што више жена радница, студенткиња и домаћица. На масовним зборовима жена у Београду, у марту и октобру 1936, захтевана је потпуна равноправност и учешће жена у политичком и друштвеном животу земље. Комунисти су настојали да пробуде и развију политичку свест код жена, да их организују и поведу у борбу против реакције и фашизма, за њихова економска и политичка права. У бројним борбама радника, и посебно студената против режима, израстао је нови кадар жена чланова и симпатизера Партије, који ће са активисткињама из женског покрета чинити борбено језгро напредног женског покрета у Београду. Од 1937. при Покрајинском комитету КПЈ за Србију деловала је и Комисија за рад са женама*.

Око часописа „Жена данас“, комунисти и симпатизери КПЈ окупљали су напредне жене и интелектуалке антифашисте. Смело су преношене идеје Партије и отворено вођена борба против реакције и фашизма, за демократска права и слободу радних људи.

Београд је био центар у коме су стасали многи револуционари из свих крајева наше земље. Обухваћени револуционарним борбом, они су јачали КПЈ и антифашистички покрет у граду, ту израстали у прекаљене револуционарне кадрове, а потом су у крајевима из којих су дошли предводили борбу радничке класе и национално-угњетених маса пред рат и у току НОР-а и револуције.

Обнова организација и политичка делатност комуниста у Београду поново је за извесно време била прекинута великом провалом у новембру и децембру 1936. Тада је ухапшено више десетина комуниста и других активиста револуционарног покрета. Међу њима су били и чланови Покрајинског руководства КПЈ за Србију, Месног и Универзитетског комитета КПЈ и чланови неких рејонских комитета и партијских организација у граду. Међутим, Партија ће се брзо опоравити од овог удара, јер је у граду већ тада имала разгранату мрежу својих организација и велики број симпатизера.

Непроваљене групе комуниста окупљају остатке разбијених организација и настављају политичку активност. Формирају се нове организације КПЈ на Универзитету и у индустријским предузећима, а у марту и Месни комитет КПЈ за Београд, са Вукицом Митровић на челу.** И чланови ПК КПЈ за Србију*** такође се од друге половине 1937. свестрано ангажују на изградњи и јачању КПЈ и револуционарног покрета

* У комисији су биле Вукица Митровић, Добрила Карапанџић и Митра Митровић.

** Чланови МК били су: Исо Јовановић, Светозар Вукмановић-Темпо и Љуба Миловановић.

*** Александар Ранковић, секретар, Милован Билас, Мома Марковић, Вукица Митровић, Милош Матијевић-Мрша.

у Београду. На Универзитету је створена снажна партијска организација, којом је руководио У Боком Ковачевићем на челу*.

Посебну нажњу комунисти иосвећују раду са средњошколском омладином. После нровала скојевског и иартијског руководства у Београду, 1935/36. године, са средњошколцима су интензивније радили студенти комунисти и скојевци. Користе се ћачке организације, као што су: скаути, Подмладак Црвеног крста, Трезвена младеж, аероклубови, културно-уметничка и спортска друштва. Њихове унраве преузимају постепено чланови СКОЈ-а. Бржим срећивањем стања у партијској и скојевској организацији, стварани су услови за шири политички рад и јачање утицаја КПЈ и СКОЈ-а на средњошколску омладину, коју су реакционарне снаге намеравале да привуку на своју страну. Државни органн, уз помоћ школских власти, настоје да сузбију сваку делатност напредног омладинског покрета, а посебно делатност СКОЈеваца и комунста у београдским школама. У раду са средњошколском омладином ангажован је већи број студената Београдског универзитета, са Владом Аксентијевићем и Михаилом-Мишом Рамаданом на челу. Формирају се активи СКОЈ-а у средњим школама.

Јача активност комуниста и у синдикатима. Комунисти руководе разним акцијама радника и воде борбу за елиминисање утицаја десничара у УРС-овим синдикатима, за солидарност и класно јединство радника. Страхујући од нових штрајкова и ширих акција радника, влада Милана Стојадиновића средином фебруара 1937. доноси Уредбу о минималним надницама, којом покушава да спречи нове штрајкове и борбу радника стави под своју контролу. Упркос предузетих мера, то јој није успело. У току 1937. у Београду је вођено девет већих штрајкова, и то: грађевинара, кројача, келнера, камениорезаца, керамичара, лимара, крзнара, текстилаца и др.

Најзначајнији и најмасовнији био је штрајк око седам хиљада грађевинских радника у јулу и крајем децембра, штрајк 950 радника у „Београдској текстилној индустрији а. д.“, под руководством Месног комитета КПЈ за Београд. Текстилни радници су радили у тешким условима, за надницу којом нису могли покрити ни 50% најнужнијих трошкова своје породице. У радничким штрајковима, у којима је учествовао највећи број организованих радника, истицани су не само економски већ и политички захтеви и остварена солидарност и помоћ осталих радника штрајкачима. Посебан проблем у стварању синдикалног јединства представљало је појачано деловање режимских синдиката, посебно Југорас-а. Подржани од власти, они су настојали да разбију УРС-ове синдикате и онемогуће делатност комуниста међу радницима. Радници су бојкотовали ове синдикате.

* Поред чланова УК Владимира Поповића, Угљеше Даниловића, Цвијетина Мијатовића и Љуба Булата, са студентском, средњошколском и радничком омладином активно су радили и Вељко Влаховић, Светозар Вукмановић, Мирко Томић, Милош Минић, Валерија Карио, Авдо Хумо, Војин Крголица, Пуниша Перовић, Миро Попара, Иво Лола Рибар, Станко Цингалашевић, Влада Аксентијевић, Вељко Мићуновић, Буро Стругар и други.

Година 1937. била је преломна у развоју КПЈ. У Стаљино-вим „чисткама“ у СССР-у нестала је и већина руководећих кадрова у КПЈ. Нестали су познати ликови југословенског радничког покрета Филип Филиповић, браћа Раде, Војислав и Гргур Вујовић, Коста Новаковић, Стјепан и Буро Цвијић, Камило Хорватин и други. У Шпанији је 6. јула погинуо Благоје Паровић, а средином јула 1937. ухапшен је и генерални секретар КПЈ Милан Горкић и потом убијен. Из Шпаније је 1938. у СССР повучен и Владимир Ћопић, и тамо уморен.

Ново руководство Паргије, са Титом на челу, у коме значајно место заузимају и најистакнутији раднички борци из Београда, посебну пажњу поклањало је не само изградњи партијских и скојевских организација, већ и масовности антифашистичког покрета. Ту политику оно је остваривало преко својих чланова који су деловали у Београду и Србији.

Од 1937. револуционарне и антифашистичке снаге у Београду сукобљавају се и обрачунавају са реакционарним и фашистичким снагама. Те снаге покушавају да се инфилтрирају међу раднике у предузећима и синдикатима, међу омладину на Универзитету и у средњим школама, у радничка и омладинска друштва и организације, како би изнутра разбиле јединство радничке класе и револуционарни покрет.

Предвођена комунистима и скојевцима, београдска студентска и радничка омладина разбијала је заједничким снагама Хоћерине и Љотићеве зборове. У тим акцијама долазило је до оштрих сукоба не само са присталицама фашистичких организација, већ и са полицијом и жандармеријом, која је покушавала да заштити „легитимност“ њихових зборова и других скупова. Око тристотине студената и радника 28. фебруара 1937. напало је фашистички збор Димитрија Љотића у биоскопу „Триглав“, у Сарајевској улици, онемогућивши његово одржавање.

У Београду је Партија у току 1937. организовала низ успешних масовних политичких акција. Једна од првих масовних, добро организованих и политички значајних акција против фашизма и снољне политике Стојадиновићеве владе одржана је 25. марта, у време посете Југославији министра иностраних послова фашистичке Италије. У демонстрацијама је учествовало више хиљада радника, омладине и напредних грађана. Демонстранти су у Кнез-Михајловој улици спалили оlike грофа Бана и Мусолинија, а до жестоких сукоба са полицијом и жандармеријом дошло је на Славији, тргу Мостар, на Карабурми итд. Организатори ових демонстрација били су ПК КПЈ за Србију и МК КПЈ за Београд. Ова акција напредних снага у Београду широко је одјекнула у земљи и иностранству.

Исто тако, масовне демонстрације против фашизма изведене су и 9. јуна, приликом доласка министра иностраних послова нацистичке Немачке фон Нојрата. Да би се онемогућиле демонстрације, у приправност су стављени полиција и жандармерија, а осмог јуна у граду су извршена хапшења припадника револуционарног покрета. Комунисти и скојевци

у граду су растурали летке КПЈ, у којима је осуђивана реакциоинарна политика владе М. Стојадиновића и злочини немачких фашиста у Шпанији. У демонстрацијама је учествовало око 3.000 радника, студената, средњошколаца и грађана Београда. На више места у граду дошло је до сукоба са полицијом и жандармеријом, а у току и после демонстрација ухапшен је велики број демонстраната.

Само месец дана касније, 19. јула, у Београду су поново избиле масовне демонстрације. Око 50.000 демонстраната изашло је на београдске улице, протестујући против Конкордата и приближавања Југославије фашистичким земљама. Жандармерија и полиција сурово су се обрачунавали са демонстрантима: свештеницима, грађанима, радницима, ћацима и студентима на више места у граду, а на Славији и код Светосавске цркве пуцали су у демонстранте. Комунисти и скојевци политички се ангажују у демонстрацијама и усмеравају демонстранте против владајућег режима и фашизма.

Омладина, радници и грађани Београда јавно и масовно манифестовали су своје политичко опредељење и према политици демократских држава и пријатељских народа. На позив Партије, револуционарне, демократске и антифашистичке снаге у граду масовно учествују у манифестацијама 5. априла 1937, приређеним председнику Чехословачке Републике Едуарду Бенешу. Манифестације су прерасле у демонстрације против профашистичке политике владе Милана Стојадиновића и фашистичких земаља. Исто тако, величанствене манифестације приредили су Београђани 12. децембра 1937. Ивону Делбосу, министру народнофронтовске владе Француске. По инструкцијама Јосипа Броза Тига, ове манифестације организовали су Покрајински комитет КПЈ за Србију и МК КПЈ за Београд. Око 30.000 Београђана изашло је на улице да изрази своју љубав и пријатељство према француском народу, великом савезнику Србије у првом светском рату. Полиција и жандармерија покушавали су да го спрече, употребивши оружје и вршећи масовна хапшења учесника ове акције.

Пуну солидарност народи Југославије показали су према шпанском народу у време грађанског рата у тој земљи. У редовима Републиканске војске борило се преко 1.700 Југословена из свих крајева наше земље. Осим слања добровољаца, КПЈ је организовала прикупљање помоћи шпанском народу. У партијској и другој напредној штампи популарисана је борба демократских снага у Шпанији против побуњеника са генералом Франком на челу и фашистичких земаља Италије и Немачке. У раскринкавању фашизма и ширењу истине о борби демократских снага у Шпанији, велику улогу одиграла је и „Политика“, извештаји њеног дописника Владимира Дедијера и карикатуре Пјера Крижанића. На дан Шпанске Републике, 14. априла 1937, у знак солидарности са борбом шпанског народа, око хиљаду београдских студената уписује се у књигу Посланства, манифестујући приврженост миру, демократији и слободи шпанског народа. У акције Партије укључена је и београдска средњошколска омладина, кроз разне облике прикупљања прилога и иисаном рсчју преко својих листова. Партија је поручивала: „Борба шпанског народа, то је и на-

ша борба." Слободари Београда и наше земље прихватили су тај бојни зов и одлазили да се боре на страни антифашистичких снага у Шпанији. Влада Милана Стојадиновића забранила је 25. фебруара 1937. одржавање јавних зборова, предавања, „свако врбовање“ и одлазак добровољаца из Југославије у Шпанију. Међу стотинак добровољаца који су отишли из Београда, било је преко четрдесет студената, познатих организатора студентског и радничког покрета у земљи*. Многи југословенски добровољци храбро су се борили и своје животе положили за слободу шпанског народа, међу њима и Благоје Паровић, члан Политбироа ЦК КПЈ, Боко Ковачевић, пилот Бошко Петровић и др. Својом храброшћу и високом интернационалном свешћу, шпански борци ушли су у историју света као борци за слободу и демократију свих народа.

Утицај Партије био је све снажнији не само у синдикалним организацијама УРС-а, већ и у културним и спортским друштвима у којима се окупљала радничка, средњошколска и студентска омладина. Идеолошко-политички рад комуниста и скојеваца у тим друштвима и организацијама дао је убрзо богате плодове. У СКОЈ и Партију од 1938. до рата примљен је велики број младих, оданих и бескомпромисних бораца. То је она ударна снага која је носила главни терет политичке борбе што је КПЈ водила пред рат и у току ослободилачког рата и социјалистичке револуције.

Утицај студената комуниста и скојеваца међу средњошколцима све се јаче осећао. Та активност доћи ће до изражаја у школској 1938/39. години. Створена је широка база за вођење акција Партије и СКОЈ-а међу средњошколском омладином, која се укључује у све акције Партије, преко излета, штрајкова, демонстрација и манифестација.

Отворено манифестовање антифашистичког расположења Београђана дошло је до пуног изражаја 1938—1939, када је Југославији и директно запретила опасност од фашистичких земаља, чије су се војске нашле на њеним границама. Аншлусом Аустрије, марта 1938, нацистичка Немачка постала је непосредни северни сусед Југославије. Долазак агресивног немачког фашизма на границе Југославије одговарао је само крајње реакционарним снагама у земљи, које су подржавале фашистичку политику. Партија је упозоравала народе Југославије на опасност која им прети од фашистичке Немачке. Чланови Партије покретали су разне акције у циљу мобилизације омладине и народа за одбрану земље.

Бурни догађаји у земљи, а посебно у Београду, навели су Тита да средином маја 1938. дође у Београд. Он је желео да се упозна са стањем партијских организација и ставом опо-

* Боко Ковачевић, Вељко Влаховић, Браико Крсмановић, Жикица Јовановић-Шпанац, Вељко и Мирко Ковачевић, Владимир Поповић, Ратко Павловић-Бићко, Буро Мештеровић, Владета Поповић-Пинецки, Пеко Дапчевић, Коча Поповић, Гојко Николиш, Борђе Андрејевић-Кун, Иса Барух, Света Поповић, Чедо Капор, Милан Благојевић, Бора Коцков, Аца Круничанин, Нада Димитријевић, Јубомир Живковић, Светозар и Драган Јарић, Богдан Јоковић, Димитрије Котуровић, Светислав Каначки, Тодор Мишић, Петар Стокић, инж. Јтазар Симић и други.

зиционих буржоаских партија у Србији иако након склапања тзв. „Народног споразума“. Осим тога, свој боравак у Београду Тито је искористио да се боље упозна са стањем партијских организација и у Војводини, Македонији и на Косову и Метохији. Све те податке добио је од партијских руководства из тих покрајина или преко ПК КПЈ за Србију и најактивнијих студената комуниста, који су у тим покрајинама радили по задацима Партије у време школских распуста. Са Веселином Маслешом и другим члановима Иницијативног одбора у Београду, Тито је радио и на формирању Странке радног народа, као легалне партије радничке класе.

Политичка ситуација у земљи и свету и многобројне акције радничке класе и напредне омладине захтевали су још организованије и свестраније ангажовање комуниста на организовању и вођењу економских и других акција радника и грађана Београда. Режим је појачавао притисак на класни синдикални покрет и подржавао Југорас-ове синдикате. У априлу 1938. Управа града Београда забрањује рад Месном међуструковном синдикалном одбору, женској секцији при Главном радничком савезу, као и Покрајинском одбору УРС-а, те женској секцији при Савезу намештеника и Говорном хору ири Радничком културно-уметничком друштву „Абрашевић“, јер су комунисти у тим савезима, организацијама и друштвима имали велики утицај. Затворене су њихове просторије, заплењена имовина и архиви тих савеза, друштава и организација. Полиција у септембру 1938. забрањује и јавне зборове, митинге и демонстрације. Крајем 1938. и почетком 1939. уследила су нова хапшења и прогони радника и других припадника револуционарног покрета. Зато је ЦК КПЈ од комуниста тражио да створе јединствени фронт радника и демократских снага у борби за одбрану класних синдиката.

И у време кризе око Чехословачке, револуционарне снаге у Београду развиле су разноврсну активност, солидаришући се са народом те земље. КПЈ је осудила претње фашистичке Немачке и позвала народе Југославије у одбрану независности Чехословачке, агитујући за пријављивање добровољаца за одбрану Чехословачке. Београдска омладина и антифашистичке снаге у граду на ударе режима одговарају новим антифашистичким акцијама. Средином маја 1938. одржан је велики студентски збор и тродневни штрајк (19—22. мај) студената Београдског универзитета против терора власти, а осмог јуна у великој сали Универзитета организује се академија посвећена пријатељству и борби народа Чехословачке против немачког фашизма. Те акције одржане су по директиви Покрајинског комитета КПЈ. У име омладине Београда, Иво Јлола Рибар је позвао младу генерацију да брани своју домовину и свој народ од фашизма, као „генерација огња“, која је своју храброст и љубав према слободи свог народа исказала у првом светском рату. За одбрану Чехословачке јавља се више хиљада добровољаца, а Мировни одбор студената Београдског универзитета претвара се у Одбор за одбрану Чехословачке. Сврстани у батаљоне, омладинци су се обучавали у војним вештинама под руководством одабраних официра.

омладине и грађана. У жестоким сукобима са иолицијом и жандармеријом повређено је и ухапшено више десетина демонстраната.

Даља активност Партије на припреми народа за одбрану земље настављена је преко напредне легалне штампе, илегалне штампе револуционарног покрета, путем летака и прогласа. На разним скуповима, академијама и излетима омладине и грађана оживљавани су херојски подвизи наших народа, нарочито херојства у ратовима 1912—1918. и чињени напори да се створи што шири антифашистички фронт омладине и грађана, а истовремено је вођена непомирљива борба и против свих реакционарних и фашистичких снага у земљи.

КПЈ и демократске снаге у земљи осудили су улазак италијанских трупа у Албанију, 7. априла 1939. Демонстрације су избиле у Београду и у великом броју градова у земљи. Студентски одбор за одбрану земље у Београду добија задатак „да код омладине и народа развија дух херојског отпора“ и младу генерацију политички и војнички припреми за борбу против фашизма и за одбрану своје земље.

Партија користи разноврсне форме окупљања радника, омладине и грађана за своју активност. Излети су били веома погодна форма за окупљање великог броја радника и омладине ради политичке делатности Партије. Као и раније, и између два рата Кошутњак је био омиљено излетиште Београђана, посебно радника и омладине, за одмор у зеленилу и предах од градске стешњености и задаха фабричких хала и радионица. Осим Кошутњака, излети и други скупови београдских радника и омладине организовани су и у Топчидеру, на Авали, на Ади Хуји и на Карабурми, на плажама Саве и Дунава, у Земуну, Жаркову, Белом Потоку, Ади Циганлији, Реснику итд. Осим тога, за омладину су организована и дужа логоровања на планинама централне Србије или на мору.

Повезивање београдских радника и омладине са становништвом села у ближој околини Београда било је такође један од значајних облика рада Партије. На заједничким састанцима радници, средњошколци и студенти разговарали су са својим вршњацима или старијим сељанима о политичкој ситуацији у земљи и свеу, о положају радника и сељака, порезима и другим дажбинама сељака, упућујући их у борбу за њихова права. У организовању излета и успостављању контаката са сељацима у селима око Београда истицали су се активисти Партије и СКОЈ-а из СБОТИЧ-а и студенти и средњошколци родом из тих села. То је допринело да се сељаци у већем броју ангажују у неким акцијама радничке класе у Београду, а посебно у штрајковима,

У Београду је пред рат изведено више веома успешних масовних политичких излета радника и омладине Београда. Посебно се истичу излети и манифестације радника и омладине Првог маја 1938. у Кошутњаку, затим излети на Аду Хују и у Кошутњаку у лето 1939. уз учешће преко 2.000 радника и омладинаца из свих предузећа у граду, те излети у Раковичку шуму, на Миријевску пећину, у Аранђеловац и на Фрушку

гору током 1939/40. године. За борбу радничке класе и једин-ство радника и студентске и сре-ки политички значај имао је излет београдског радништва и омладине Првог маја 1938. у Коштуњаку. Било је то прво јавно и масовно обележавање радничког празника после диктатуре.

Држећи се основне политичке линије руководства Партије, јачања КПЈ и револуционарног покрета, чланови КПЈ у Београду настоје да створе широк антифашистички и демократски фронт против реакционарног, профашистичког режима Милана Стојадиновића. Они покушавају да успоставе контакте са левим крилима грађанских партија, како би заједничким снагама водили борбу против унутрашње реакције и за одбрану земље.

Да би легално и јавно могла да води политичку борбу против владајућег режима, у време политичке кампање за скупштинске изборе 1938, КПЈ интензивира рад на стварању Странке радног народа.*

Истовремено, вођена је и акција за окупљање напредних интелектуалаца и покретање што већег броја легалних листова и часописа, које би уређивали комунисти или Партији паклоњени интелектуалци**. Били су то непоколебљиви слободари, антифашисти или већ познати револуционари. Они су снажно утипали на расположење интелигенције, као људи блиски Партији или њени чланови. Око тог борбеног језгра окупљају се и други напредни научници, књижевници, сликари и композитори, адвокати, новинари, инжењери, лекари, професори на Универзитету и у средњим школама. Њихов став према режиму, написи у штампи против фашизма и рата, мобилисали су нове снаге и шириле антифашистичку базу.

Упоредо са организационом изградњом, руководство Партије у Београду посебну пажњу поклањало је систематском раду на идејно-политичком и теоретском уздизању свог кадра, како нижег тако и руководећег. На том задатку радила су сва партијска руководства и чланови Партије. Путем литературе, кружока и партијских школа оспособљавани су млади комунисти за револуционарни рад и руковођење борбом радничке класе и грађана.*** Партија се борила да свој кадар наоружа потребним идеолошким и политичким знањем неоп-

* Око стварања Странке радног народа ангажовани су Павле Павловић, Јуба Радовановић, Мирко Томић, Мома Марковић, Драгиша Мишовић, Веселин Маслеша, Бора Марковић, Никола Груловић, Андрија Хабуш, Радоје Дакић и др.

** Својим јавним изјављивањима и написима у штампи и часописима, истицали су се: Веселин Маслеша, Сима Милошевић, Велизар Косановић, Борче Јовановић, Јурица Рибар, Павле и Ото Бихаљи, Бора Продановић, Војислав Вучковић, Радован Зоговић, Милош Савковић, др Милутин Ивковић, Павле Савић, Симиша Станковић, Јован Јовановић, Душан Недељковић, Оскар Давичо, Велибор Глигорић, Душан Костић, Марко Ристић, Александар Вучо, Јован Поповић, Никола Петровић, Владислав Рибникар, Владимир Дедијер, Милан Богдановић, Душан Матић и други.

*** Организовано је више кружока и школа, а најпознатији су у Сијеринској бањи (јул-август), Макарској (септембар) 1940. и у Загребу почетком 1941. године.

ходним за револуционарни ради успешно праћење политичких кретања у земљи и свету. Инди- од најширих и веома значајних облика идеолошко-политичког васпитања револуционарних кадрова у Београду. Писана реч у пропагандној акцији имала је велики утицај на шире масе становништва. Напредни интелектуалци са комунистима и скојевцима нокретали су и уређивали већи број листова и часописа, који су постали јавна гласила преко којих су ширене демократске и револуционарне идеје. Поред листова револуционарног радничког покрета, значајно место у развоју револуционарне мисли имају часописи за културна и друштвена питања, као и многи књижевни часописи. Многи од њих излазили су у Београду: „Наша стварност“ (1936—39), „Уметност и критика“ (1939), „Млада култура“ (1939—40), „Жена данас“ (1936—40), „Младост“ (1938—39), „Београдски студент“ (1939—40), „Социјални весник“ (1939), „Реч истине“ (1940), „Седам дана“ (1940), „Млада литература“ (1941) и др. Власти су повремено или трајно забрањивале поједине часописе због њихове демократске, антифашистичке и револуционарне оријентације. Током 1940. у Београду су растуран и следећи листови: „Труdbеник“, „Раднички тједник“, „Зора“, „Нови средњошколац“, „Билтен“, „Наш студент“, као и „Пролетер“, орган ЦК КПЈ, „Комунист“ и „Глас радног народа“, органи Покрајинског комитета КПЈ за Србију, који су штампани у партијским штампаријама у Београду. Осим напредних листова и часописа, у партијским и скојевским организацијама, а посебно у партијским школама и на курсевима, проучавана је разноврсна марксистичка литература: „Капитал“, „Комунистички манифест“, „Историја СКП(б)“, „Основи лењинизма“, „Антидиринг“, „Империјализам као највиши стадиј капитализма“, „Развитак друштва“, „Увод у политичку економију“, као и бројни радови југословенских комуниста. То је омогућило да чланови и симпатизери Партије добију основна знања из историје радничког покрета и теорије научног социјализма.

Захваљујући свом утицају у ширим слојевима београдског становништва, КПЈ је у граду имала читаву мрежу илегалних станова. У њима су одржавани састанци партијских и скојевских руководстава, а у склоништима скривен илегални материјал и радиле илегалне штампарије. Стављајући своје станове или куће на располагање револуционарном покрету, учесници револуционарног покрета и њихови симпатизери знали су каквим се све опасностима излажу у случају полицијских провала и откривања тих склоништа. Ипак, они су свесрдно помагали КПЈ. Међу те станове спадају: стан инжењера Ивана Перишића у Хаџи-Милентијевој улици 68, вила Марка и Вере Ненадовић на Дедињу, Бањички венац 12, Грчића Миленка 88, Къегиње Зорке 50 (Ивана Милутиновића), Пирила и Методија бр. 2 (атеље Стевана Боднарова), Веле Нигринове бр. 13, Кумодрашка 222, ПГуматовачка 141, Боти-

* Пред властима Милутин Ивковић-Милутинац био је одговорни уредник „Младост-и“, а стварни уредник овог омладинског гласила био је Иво Лола Рибар, који је и написао и највећи број уводника и чланака.

ћева 5, Звечанска 44, Шумадијска 187, Озренска 55, Димитрија Туцовића 46 и други. Повремено појединих комуниста и скојеваца на Карабурми, Звездари, Врачару, Чукарици, у Малом Мокром Лугу и др. Немали број породица у Београду дао је на располагање револуционарном покрету и КПЈ не само своје станове, већ је у том покрету учествовао и највећи број њихових чланова.

Партија је у Београду пред рат имала добро изграђену илегалну технику. Полиција није могла тако лако да открива партијске организације и њихова руководства, иако је активност комуниста била вишеструка и све живља, а у акцијама ангажован велики број активиста КПЈ и револуционарног покрета. У техници Месног и Покрајинског комитета КПЈ штампани су и разни материјали, леци, прогласи, упутства, директиве и др. за потребе партијских организација у унутрашњости земље. За погребе ЦК КПЈ у Београду је, такође, организована и посебна штампарија. Око орјаннзовања технике ПК КПЈ за Србију, а потом ЦК КПЈ, ангажовали су се Светозар Вукмановић Темпо, Брана Перовић-Поповић, Нико Вучковић, Блажо Јанковић и други.* Поред штампарије „Пролетера“, у штампарији ЦК КПЈ од 1940. штампан је разноврсни материјал за потребе организација и руководства КПЈ.

За разноврсну активност КПЈ и револуционарног покрета требало је обезбедити и потребна новчана средства. Зато је Партија у Београду изградила и јаку организацију Црвене (Народне) помоћи. Комунисти, скојевци и симпатизери Партије прикупљали су добровољне прилоге од радника, омладине и грађана. Од прикупљених средстава финансирана је делатност Партије и пружана помоћ политичким затвореницима и другим жртвама реакције и њиховим породицама. У предузећима, установама, у средњим школама и на факултетима, у појединим рејонима града организовани су одбори Црвене помоћи ИШ су за то задужени поједини активисти КПЈ и радничког покрета. Приликом организовања масовних акција прикупљања прилога за Црвену помоћ ангажован је већи број активиста и симпатизера КПЈ, што је утицало да радници и омладина ту активност Партије схвате као део своје активности у револуционарном покрету, те је и на тај начин створена широка база на коју се тај покрет ослањао.

Предвођена комунистима, радничка класа Београда 1938—1940. поново ступа у нове и оштре сукобе са послодавцима. Рат је озбиљно погодио привредни развој већине земаља у Европи, па и Југославију, и учинио је да се положај радничке класе нагло погорша. Трошкови живота повећани су за 14,84%, а у периоду септембар-децембар 1939. за 30—40%. Тај тренд се наставља и у 1940. години. Од октобра 1939. до октобра 1940. индекс цена на велико порастао је за 132,1 поен. Цене намирница порасле су за 38%, одеће 44,4%, огрева и

* За потребе технике МК КПЈ у Београду или ПК КПЈ за Србију од 1939. до рата повремено су* ангажовани и Филип Кљајић, Цирил Жужек, Милутин Зечевић, Милан Дракулић, Бока Павловић, Чеда Бурђевећ, Дејан Поповић, Веља Косановић и други, као и штампарије Мацаревића у Београду, браће Николић у Ножаревцу, Костића у Свилајнцу и др.

осветљења 24,6%, док је радничка надница у истом периоду орасла само за 10%, или у просеку за тр и незапосленост притискали су најшире масе становништва у селима и градовима. Упоредо са тим, појачавао се и притисак режима и терор полиције над свим демократским и револуционарним снагама у земљи. Тај терор и немаштина сручили су се свом снагом на радничку класу и њену авангарду, Комунистичку партију. Долази до нових штрајкова, тарифних покрета и масовних демонстрација против скупоће, реакције и фашизма. У току 1938. и 1939. у Београду су штрајковали радници четрнаест стручних савеза. У односу на 1937. штрајкови су бројнији и радници у акцијама упорнији. Штрајкови се настављају и у току 1938. и 1939, када штрајкују кројачки, електричарски, столарски, текстилни, обалски, обућарски и други радници у граду. Најзначајнији били су штрајковп текстилаца на Карабурми и штрајк око 1.200 кожарско-прерађивачких радника. У току 1940. године у граду је вођено десет штрајкова, у којима је учествовало око десет хиљада радника. По организованости и бројности истичу се: штрајк око 1.600 металских радника и штрајк радника аеронаутичке индустрије у Београду, Земуну и Раковици, априла-јуна, затим штрајк око 600 браварских радника и штрајк око 1.500 текстилних радника на Карабурми. Штрајк радника аеронаутичке индустрије од економског се претворио у политички штрајк, који је у акцију повукао и друге раднике у граду.

Развој политичких догађаја у земљи и свету захтевао је организационо изграђену и политички монолитну Партију и масован и добро организован револуционарни раднички покрет. Политичка превирања у земљи и отпор народа унутрашњој и спољној политици режима постајали су све отворенији и масовнији. Зато се изградњи партијских организација и руководства поклања посебна пажња. Други светски рат био је на прагу и Тито је средином 1939. с правом тражио од партијског руководства у Београду и Србији да учине све да КПЈ у Србији „постане водећа организација комунистичког покрета у Југославији". То се и остварило. Убрзо су то потврдиле и акције које је организовала београдска партијска организација и њен Месни комитет. У бројним акцијама против режима, фашизма и рата, за акционо јединство радничке класе и ширих слојева становништва, Партија је идеолошки и организационо припремала хпире масе становништва за одлучујуће догађаје који су већ били на видику. У тим акцијама стасала је једна бескомпромисна генерација младих револуционара, радника, интелектуалаца, студената и средњошколаца који су се налазили на челу револуционарног покрета. Револуционарно искуство они су стицали у свакодневним акцијама које је покретала Партија, у изградњи КПЈ и СКОЈ-а, активношћу у синдикатима, радничким и омладинским друштвима и организацијама, у напредном женском покрету, у акцијама Црвене (Народне) помоћи, као чланови или секретари партијских ћелија и организација, секретари рејонских или Месног комитета. Велики број тих кадрова упућиван је у друга места у унутрашњости земље, да тамо раде на формирању организација КПЈ и СКОЈ-а и руководе акцијама рад-

ничких и сељачких маса. Зато су партијске и скојевске организације и руководства у Београду били изложени честим организационим променама, од партијских ћелија и организација, преко рејонских до Месног и Покрајинског комитета КПЈ. Тим променама највише су били погођени рејонски и Месни комитет. Београдски универзитет био је расадник кадрова не само за револуционарни покрет у Београду, већ и за читаву земљу. Знатан број тих кадрова био је у разним руководством КПЈ и СКОЈ-а у граду, пре него што је отишао на политички рад у друге крајеве земље.

Током 1939—1940. организације КПЈ и СКОЈ-а и њихова руководства у граду завршили су процес организационе изградње и били оспособљени да руководе разноврсним акцијама радничке класе и ширих слојева становништва. Већ тада је Партија имала снажан утицај у масовним организацијама радничке класе и омладине, у предузећима и синдикатима, у друштвима и организацијама, у професионалним удружењима, у средњим школама и на Универзитету, међу средњим и сиромашним слојевима градског становништва притиснутог немаштином и терором, као и у селима у близини Београда и Земуна. Реч Партије постајала је за шире масе становништва све више отворен позив у борбу за радикалну измену постојећег стања. Млади револуционари, пре свега комунисти и скојевци, својом упорношћу и одважношћу у борбама подстицали су и друге на борбу, били у првим редовима многих акција Партије и СКОЈ-а у Београду пред рат.

Омасовљавањем и организационим сређивањем партијских организација и руководства створени су у Београду, средином 1939, услови за одржавање конференција и избор руководства за рејонске и Месни комитет КПЈ. У то време у Београду је деловало преко 200 комуниста и неколико стотина кандидата и симпатизера КПЈ. На Месној партијској конференцији, крајем маја 1939, изабран је Месни комитет са Радојем Дакићем на челу.* Поред Месног, у граду је деловало и седам рејонских комитета КПЈ. Повезивањем и сређивањем организација КПЈ и формирањем Окружног комитета КПЈ за београдску област,** у јесен 1939, створени су услови за ширу делатност комуниста у Београду и северној Србији. Окружним комитетом руководио је Радоје Дакић, кога ће на дужности политичког секретара Месног комитета заменити Милош Матијевић-Мрша. Значајну помоћ развоју и делатности КПЈ и СКОЈ-а пружили су и чланови ПК КПЈ и ЦК КПЈ који су тада живели и радили у Београду*** и инструктори ЦК КПЈ и ПК КПЈ за Србију. Све је то стварало

* У МК су били: Милош Матијевић, организациони секретар, Рифат Бурџовић, Милош Мамић, Лепа Стаменковић и Лука Шунка. У току 1939. и 1940. у Месни комитет су изабрани или кооптирани такође и Давид Пајић, Вукица Митровић, Буро Стругар.

** Чланови овог комитета били су познати београдски комунисти Бора Марковић, Влада Аксенгијевић, Милић Ракић и Јуре Сарић, који су пребачени из Београда на терен.

*** Александар Ранковић, Спасенија Бабовић, Мема Марковић, Љубинка Милосављевић, Сретен Жујовић, Моша Пијаде, Иво Лола Рибар, Благоје Нешковић.

услове за брже јачање организација КПЈ и СКОЈ-а и свестра-нији политички рад Партије пред рат.

Пред рат јача и револуционарни покрет у Земуну. Ту се водила борба револуционарног покрета под вођством КПЈ са буржоаским снагама, посебно оним које су биле под утицајем ЈРЗ, Демократске странке и Земљорадничке странке, те Љотићевог „Збора“, Хођериних „борбаша“ и ХСС. Посебну активност пред рат развија и немачка мађина преко „Културбунда“, као и десно крило ХСС и иристалице усташког покрета. Мачекова „заштита“, са усташким елементима и члановима „Културбунда“ директно се укључила у акције реакционарних снага у земљи на рушењу Југославије и постала отворена агентура фашиста. Усташке идеје јавно су ширене иреко верских организација каголичке цркве (Велико крижарско сестринство), док је „Културбунд“ нацистичке идеје ширио преко разних омладинских организација и друштава немачке младежи и нацистичких листова и часописа. Немачки „туристи“ прикупљали су разне војнообавештајне податке за Хитлерову Немачку, свесрдно помагани од домаћих реакционарних и издајничких снага, усташа, љотићеваца, фолксдојчера и других. Против тих снага у Земуну и Београду бориле су се пред рат демократске, антифашистичке и револуционарне снаге са КПЈ на челу.

До бржег развоја организација КПЈ и СКОЈ-а и јачања утицаја Партије на радништво, студентску и средњошколску омладину, као и на градско становништво и сељаштво у селима око Земуна, долази у другој половини 1939. године. У августу те године формирано је партијско руководство — Рејонски комитет у Земуну, који је био везан за МК КПЈ за Београд. Велику помоћ у раду комунистима Земуна пружали су истакнути београдски комунисти,* кроз политички рад са студентском и средњошколском омладином, организовање партијских и скојевских организација и руководства, рад са шегртима, текстилним, грађевинским и металским радницима.

Политичку активност међу радницима у предузећима и организовање економских акција радника, комунисти Земуна остваривали су преко Месног међустркуовног синдикалног одбора. Присталице УРС-а водиле су упорну борбу против Хрватског радничког савеза и других националистичких организација, које су настојале да у своје редове увуку раднике. Посебну активност на окупљању радника и омладине развили су комунисти и скојевци преко културно-просветног друштва „Слога“, које је окупљало око 600 активиста и око 2.000 помажућих чланова, пре свега младих радника, ћака и студентата, као и преко спортског друштва „Слобода“. Ширена је штампа КПЈ и СКОЈ-а, одржавани кружоци са младим радницима, студентима и ћацима, на којима је прорађивана марксистичка литература и разни материјали КПЈ и СКОЈ-а.

* Посебно се ангажују Цвијетин Мијатовић, до одласка на политички рад у Босну, Радоје Дакић, Рифат Бурцовић, Бајо Секулић, Мићо Зечевић, Милош Мајић, Слободан Пенезић, Вукица Митровић, Милан Премасунац, Милош Матијевић и други.

Половином 1940. у Земуну је деловало девет партијских организација, од којих иет у индустријској тижска ћелија у Команди ратног ваздухопловства настоји да створи што чвршће упориште и на аеродрому међу радницима и родољубивим пилотима. Рејонски комитет прераста у Месни комитет КПЈ за Земун, изабран на месној партијској конференцији у јесен 1940. године.* Већ у јесен 1940. у Земуну и околини деловало је око 60 чланова Партије, у преко двадесет индустријских предузећа и установа и неколико рејона Земуне.

Снажно упориште Партије у Београду био је Универзитет, где је деловало више партијских организација на појединим факултетима. Управа града Београда и Министарство просвете у новембру 1940. са разочарењем су констатовали да студенти комунисти руководе студентским покретом у Београду и под својим утицајем држе сва стручна, културна, економска и спортска студентска удружења, у која је било учлањено преко 6.000 студената, тј. више од 60% свих студената. У својим списковима београдска полиција водила је преко 1.100 студената као активисте револуционарног покрета, од тога око 300 као комунисте.

Уочи рата значајну снагу револуционарног покрета у Београду представљао је средњошколски покрет који се укључује у све акције револуционарног радничког покрета у граду. Користећи разне форме окупљања и политичког рада, КПЈ и СКОЈ успели су до школске 1938/39. да готово сва ћачка друштва пређу у руке напредних омладинаца. Бачке књижице попуњаване су делима напредне социјалне и марксистичке литературе, која су издавали „Нолит“, „Космос“ и др. Посебна пажња била је посвећена марксистичком образовању средњошколаца. Организовани су посебни курсеви, семинари и читалачке групе, најчешће лети за време логоровања, на којима је оспособљаван руководећи омладински кадар.

Током 1938/39. стварају се скојевски активни у средњим школама, а при Месном комитету од 1939. делује и Комисија за рад са средњошколском омладином.** Преко листова „Зора“ и „Нови средњошколац“, који су у Београду и Земуну растурали у преко 12.000 примерака, ширене су идеје КПЈ и револуционарног покрета. Пред рат је у Београду деловало око 1.500 чланова СКОЈ-а, од чега око 800 у средњим школама. Због забране средњошколских листова, преко 3.000 средњошколаца упућује протестно писмо просветним властима, осуђујући реакционарну просветну политику, вршљање љоти-

* У Комитету су били: Лазар Мамузовић, секретар, Борће Бошковић, Чеда Димитријевић и Ото Бургер. У овај Комитет су до 1941. кооптирани и Силвестер Фогл, Фрида Филиповић и Буро Гајић.

** У Коимисији су били Драгослав Марковић, Марко Никезић, Вера Милетић и Милева Планојевић. До формирања Комисије за рад са средњошколцима, средњошколском скојевском руководству помагали су Влада Аксентијевић, Воја Илић и Михаило-Мнша Радоман, а током 1940/41. и Вукашин Мићуновић. Значајну активност пред рат међу средњошколцима развили су Исак Едо Давичо, Богдан Велашевић, Драгутин Мокрањец, Дара Павловић, Јован Марјановић, Бети Романо и други.

Ћеваца и прогоне напредних ученика*. Напредни средњо-школци, подржани од комуниста и скојевско-школске 1940/41. водили су оштру борбу против „нумерус клаузуса“ за јеврејску децу, против гушења слободарске мисли, фаворизовања италијанског и немачког језика у средњим школама и др. У децембру 1940. Министарство просвете наређује управама школа да се формирају Одбори за сузбијање комунизма у средњим школама. Скојевско руководство у Београду могло је пред рат да мобилише у разним акцијама између 3—5.000 средњошколаца, на које је имало одлучујући политички утицај.

У периоду од 1939—1941. у Земуну је деловало преко сто чланова СКОЈ-а, радника, ћака и студената. Велику помоћ скојевској организацији у Земуну пружали су студенти Пољопривредног факултета, као и других факултета у Београду. Преко листова и омладинских друштава „Зоре“, „Новог средњошколца“, „Сремца“ и других ширене су идеје Партије. Омладина Земунa учествовала је у бројним акцијама радничке класе и омладине у Београду и водила борбу против фашистичких организација и удружења у Земуну који су покушавали да их увуку у своје организације.

Владајуће врхове југословенске буржоазије и двора све је више хватао страх од јачања револуционарног, демократског и национално-ослободилачког покрета. Могућност за одржавање на власти они виде једино у чврстом савезу са водећим капиталистичким земљама. Опасност од увлачења Југославије у рат покренула је на акцију све револуционарне и демократске снаге у земљи.

Југославија се налазила на удару водећих фашистичких земаља и њихових савезника, те се припремала за рат. Знатна средства државног буџета трошена су за војску и стварање ратних резерви. Погоршава се положај најширих слојева становништва у селима и градовима, расту скуповина и беспослица, разне спекулације. Земља је улазила у тешку економску и социјалну кризу. По угледу на фашистичке земље, режим Цветковић-Мачек појачава притисак на све своје политичке противнике, посебно на радничку класу и њену авангарду — КПЈ. То је водило још већем заостравању друштвених односа и оштрим сукобима са режимом.

У току 1939. Партија је водила разне акције у циљу мобилизације маса за одбрану земље и за јединство радничке класе и омладине. Врше се припреме за одбрану земље, организују се војни и болнички курсеви, а студенти и интелектуалци антифашисти у 45 градова организују предавања и друге скупове посвећене одбрани земље. На тим скуповима омладина је истицала своју одлучност да брани земљу, у народу се будио дух отпора и патриотизма. Политичка активност КПЈ и антифашистичких снага узела је таквог маха, да су профашистичке и друге реакционарне снаге у друштву тражиле од власти да се немилосрдно обрачуна са комуни-

* У марту 1940. из Београдских средњих школа искључено је 40 ученика, а велики број је кажњен разним дисциплинским казнама због политичке активности.

стима и левичарски и антифашистички оријентисаним инте- лектуалцима и другим демократ

Београдска партијска организација, од самог почетка другог светског рата, била је у некој врсти организационе и политичке мобилности. Месни комитет КПЈ за Београд тражио је од чланова Партије да појачају политички рад међу радницима, омладином и грађанима, да раскринкавају петоклонаше, фашистичке групе и појединце, који су уносили дефетизам и страх у народ. У прогласима и лецима, који су у великим количинама растурану у граду поводом избијања рата, Партија је позивала на збијање радничких редова и окупљање свих напредних снага у борби за очување слободе и независности земље.

Од бројних политичких акција које су изведене у Београду између два рата, демонстрације од 14. децембра 1939. заузимају посебно место. По политичком значају и одјеку у јавности, организованости и учешћу омладине, радника и грађана, 14. децембар је ушао у историју револуционарног покрета Београда као дан борбе за слободу и основна права радног човека. Демонстрације су организоване и вођене од стране Месног комитета КПЈ за Београд и Покрајинског комитета КПЈ за Србију под лозингом „За мир, хлеб и слободу“. У демонстрацијама је учествовало преко пет хиљада радника и омладинаца Београда и Земуна.

Чим су демонстрације избиле, Управа града је мобилисала све полицијске и жандармеријске снаге у циљу њиховог разбијања. Најжешћи сукоби били су на Славији, где је рањен Радоје Дакић док је говорио окупљеној маси, затим пред зградом данашњег Правног факултета где је, на рукама металских радника, Рифат Бурџовић демонстрантима одржао ватрени говор, позивајући народ у одлучну борбу против терора режима, за слободу радничке класе и омладине, слободу науке и аутономију Универзитета, те код Вуковог споменика, где су се сливале колоне демонстраната из свих крајева града. Ту их је оружјем дочекала полиција и жандармерија, те је теже и лакше повређено више десетина демонстраната.* До сукоба са полицијом и жандармеријом дошло је и код Ботаничке баште и у Далматинској улици, а потом у Приштинској улици (Улица 14. децембра), где је поново употребљено оружје да би се демонстрације разбиле.**

Полиција и жандармерија сурово су се обрачунавали са демонстрантима такође и код Цветног трга, у Нишкој и Немањиној улици. У демонстрацијама је убијено и теже рањено десет а лакше рањено и ухапшено преко 100 учесника, који

* Тешко су рањени студенти: Боса Милићевић, студент Више комерцијалне школе, која је 19. фебруара 1940. умрла, Милић Стојановић, студент права, Душан Куга, студент технике, Милован Марковић, студент медицине и други.

** Убијени су студент технике Мирко Луковић, члан Акционог одбора стручних студентских удружења и један од организатора и руководиоца демонстрација и два радника (Рајко Лајић и Голубовић) и тешко рањен студент технике Живан Седлан, који је 4. априла 1940. издахнуо у болници од задобијених рана.

су месец дана били подвргнути злостављању у затвору Управе града Београда.

Демонстрације су имале снажан одјек и биле подржане од радника и омладине из разних места у земљи.* Изражавано је дивљење и солидарност са рањеним, затвореним и протераним радницима и студентима Београда.

Студентској делегацији која је дошла код Влатка Мачека да протестује, он им је отворено ставио до знања да ће наредити да се поново пуца у демонстранте, ако до демонстрација дође. Огорчени таквим држањем, студенти су потпредседнику владе Мачеку ставили до знања „да ће по цену највећих жртава остати верни народу“ и „непоколебљиво наставити борбу против рата, за мир, народна права и слободе.“

Да би онемогућила даље јачање КПЈ и обезглавила његово руководство и револуционарни покрет, влада Цветковић—Мачек оснива концентрационе логоре у које конфинира истакнуте комунисте и антифашисте. Крајем 1939. и почетком 1940. формирају се концентрациони логори у Билећи и Јепоглави, а потом и у Ивањици. Већ 20. јануара 1940. у билећки логор упућена је прва већа група комуниста из Београда, ухапшених у полицијским рацијама почетком јануара 1940. Међу интерниранима налазило се и неколико истакнутих руководилаца КПЈ, међу којима Моша Пијаде, Иван Милутиновић, Иво Јола Рибар, Коста Стаменковић, Бора Барух, Тодор Вујасиновић, Борће Андрејевић-Кун и други. Поводом хапшења и одвођења у логор радничких бораца, у Београду су крајем јануара 1940. организоване демонстрације радника и омладине. У концентрационим логорима тортурама је требало, по узору на логоре у нацистичкој Немачкој, уништити познате комунисте и антифашисте. Међутим, под притиском демократске јавности у земљи, а нарочито народа билећког краја, који је помагао интернираним комунистима на разне начине, отвореним протестима и другим акцијама, овај логор је укинут у новембру 1940. године. Свим тим акцијама у Билећи, по задатку ЦК КПЈ, руководио је студент Београдског универзитета Миро Попара. У току те борбе спевана је и чувена „Билећанка“, песма бунта и отпора комуниста и родољуба терору и фашизму.

У Београду су комунисти и скојевци организовали и водили разне акције за пружање помоћи жртвама у Шпанији и југословенским добровољцима. Те акције су биле најмасовније у току фебруара и децембра 1939. и почетком 1940. године. Прикупљена је знатна новчана помоћ, растурану су леци итд.**

И година 1940. била је веома бурна. Изведено је више великих и организованих економских и политичких акција радничке класе, омладине и грађана. Међу тим акцијама,

* У писмима омладине Чачка, Краљева, Крушевца, Новог Сада, студената Скопља и Баковице, студената-левичара Свеучилишта у Загребу и омладине Сплита подржава се борба омладине и радничке класе у Београду.

** Тим акцијама руководили су Свегислав Стефановић, секретар Месног одбора Народне помоћи, Мома Марковић, Драганче Павловић, Бора Продановић и Веселин Маслеша.

свакако, истакнуто место припада великом штрајку радника аеронаутичке индустрије. Реална радничка надница пала је 1940. за 10% у односу на раније године. До наглог скока цена животних намирница дошло је услед несташице, проузроковане извозом великих количина хране у Немачку. Земљу је захватио нов талас масовних штрајкова и демонстрација. Већина штрајкова се од економских претвара у изразито политичке демонстрације против режима.

Чланови Партије и СКОЈ-а у предузећима авиоиндустрије припремали су раднике за генерални штрајк, јер су послодавци одбили преговоре и са посла избацили најактивније раднике које полиција прогони и хапси. Штрајком је руководио Покрајински комитет, а непосредном организацијом штрајка Радоје Дакић и Давид Пајић, чланови Месног комитета КПЈ.*

Штрајковало је око 2.500 радника и службеника у предузећима „Микрон“, „Нестор“, „Змај“, „Телеоптик“ и Индустрији мотора у Раковици. Читава партијска организација у граду укључила се у акцију пружања помоћи штрајкачима, прикупљања новца и хране и смештаја једног броја штрајкача код радника у граду и селима око Београда и Земунa. У акцију пружања помоћи укључују се и напредни грађани и ситни трговци, радници и студенти, који организују приредбе и другарске вечери и сва прикупљена средства шаљу штрајкачком одбору. Тих месеци, по директиви Покрајинског и Месног комитета, из „Народне кухиње“ у Радничкој улици на Чукарици слата је редовно храна комунистима у затвору Управе града Београда на Ади Циганлији, а нарочито дијетална храна.

Поред моралне подршке, штрајкачима аеронаутичке индустрије стизала је и финансијска помоћ од радника из разних места Србије, из Загреба, Љубљане, Сплита и других места у земљи, а у знак солидарности штрајковали су радници разних струка у Београду и унутрашњости земље.

У обрачуна са штрајкбрехерима, које је штитила жандармерија, штрајкачима су помагали студенти Београдског универзитета, обалски радници са Саве и Дунава, месарски и текстилни радници са Карабурме, чланови СБОТИЧ-а и други. Најжешћи окршаји били су у Раковици, на београдској железничкој стапици, у Топчидеру, на Сењаку, Теразијама, код старог Савског моста, итд. У тим сукобима повређено је и више жандарма, који су штитили штрајкбрехере. Кроз тортУРУ У Главњачи прошло је преко 500 штрајкача и студената који су потом протерани из Београда. Имајући у виду значај овог штрајка, Тито је средином маја 1940. боравио у Београду и са члановима ЦК КПЈ и Покрајинског комитета КПЈ за Србију анализирао политичку ситуацију у земљи после избијања штрајка металских радника. Тада је са комунистима у Београду и Србији радио и на изради докумената за Пету земаљску конференцију.

* У вођењу штрајка посебно су се ангажовали чланови МК Радоје Дакић, Давид Пајић, Милош Матијевић, Буро Стругар и Милош Мамић.

Власти приступају и драстичним мерама у циљу гушења штрајка. Осамнаестог маја 1940. Министарских послова привремено забрањује зборове и друге скупове радника, јавне поворке и манифестације, осим верских свечаности. Ова наредба била је директно уперена против радника штрајкача у Београду. МК КПЈ организује масовне демонстрације 29. маја, у којима је учествовало преко две хиљаде радника, студената и грађана. Демонстрације су одржане у самом центру града. Полиција и жандармерија су интервенисале, те је дошло до оштрих окршаја у којима је повређен и уапшен већи број демонстраната.

Пошто нису успели да слома штрајк терором, око 1.500 штрајкача је крајем маја мобилисано у војску и упућено из Београда у унутрашњост земље, где су радили на поправци старих или изградњи нових војних аеродрома.*

Насилно гушење штрајка изазвало је огорчење код београдског радништва и напредне јавности у граду. Руководство штрајка 19. јуна организује демонстрације у којима масовно учествују жене и деца уапшених радника, раднице и студенткиње Београда. Ове протестне демонстрације брутално су угушене, што је изазвало оштре протесте грађана и демократски оријентисаних интелектуалаца и политичара.

Генерални штрајк радника авионске индустрије у Београду, Раковици и Земуну трајао је до почетка јуна 1940. и имао огроман политички значај за даљу борбу радника у читавој земљи.

Иако је од самог стварања Совјетског Савеза била присутна жеља наших народа за успостављањем међудржавних односа и чвршће сарадње, Краљевина Југославија била је међу последњим у Европи која је са том земљом успоставила дипломатске односе. Изузимајући партијску и скојевску штампу, грађани Југославије могли су о Совјетском Савезу понешто сазнати из тзв. „неутралне“ и левичарски оријентисане штампе. У том погледу је и „Политика“ одиграла значајну улогу, доносећи разне вести о животу совјетских људи, њиховој борби за мир у свету и изградњи ратом разрушене земље. У књижевним часописима објављиване су песме ЈД Одромци из романа познатих писаца из Совјетског Савеза, што је радо читала омладина. Све весте о СССР-у биле су под посебном цензуром. Дипломатски односи између Краљевине Југославије и СССР-а нису постојали, а бројна и добро организована белогардејска емиграција, дубоко непријатељски расположена према совјетској власти, имала је велики утицај на двор и југословенске владе. Она је спречавала доношење било каквих позитивних вести о тој земљи, а југословенску буржоазију плашио је брз раст револуционарног покрета и акције Партије и све оно што би Совјетски Савез представило у лепој боји и у земљи подстакло још веће симпатије хиљада народних маса према тој земљи под „бољшевизму“.

* Доња Трнава код Ниша, Рајловац код Сарајева, Бела Црква, Моетар, Скопље, Краљево, у Загорје, а из тих места убрзо у Приједор, Граб код Требиња, у околину Враћа, у Арлић, у Битољ и на аеродром Церкле код Брежица у Словенији.

Своју љубав према СССР-у радници и омладина Београда и Земуна изразили су и приликом доласка у Београд. И поред предузетих мера, студентска и средњошколска омладина, радници и лево оријентисани грађани приредили су 30. јуна манифестације СССР-у и совјетској трговинској делегацији, са Лаврантијевим на челу. Уочи доласка совјетског посланика Плотњикова, 6. јула 1940. у Београду је ухапшен већи број активиста револуционарног покрета, комуниста, скојеваца и напредних интелектуалаца. Ипак, дочеку је присуствовало око пет хиљада грађана Београда. Полиција и жандармерија су интервенисале и ухапсили око пет стотина учесника, али нису успеле да спрече одржавање манифестација у граду.

Годишњица другог светског рата, 1. септембра 1940, обележена је у Београду и низу градова Југославије масовним иротестним демонстрацијама, којима је руководила КПЈ. Организатори ових акција у Београду били су МК КПЈ за Београд и чланови секретаријата ПК КПЈ за Србију. Уочи демонстрација комунисти и њихови симпатизери развијају међу радницима живу политичку активност против реакције, рата и фашизма. Најмасовније демонстрације биле су на тргу Мостар, где је окупљеним радницима говорио графички радник Радиша Тимотић, а потом се преко 2.000 демонстраната пробило у центар града. На Теразијама, Славији и код споменика Франше Д'Епереу дошло је до оштрих сукоба са полицијом и жандармеријом, које су употребиле оружје и раниле и ухапсиле више демонстраната. Радници са Карабурме, Дорћола, обалски и месарски радници и студенти Београдског универзитета демонстрирали су код Вуковог споменика, на Карабурми, код Ташмајданског парка и на Славији. Успех у демонстрацијама од 1. септембра подстакао је руководства КПЈ и СКОЈ-а у граду да настави са организовањем нових масовних акција. Седам дана касније организована је нова акција.

Осми септембар 1940. остао је забележен у историји револуционарног покрета у Београду као још један дан суровог обрачуна режима са напредним снагама. Тога дана, у Кошутњаку је Месни комитет СКОЈ-а организовао велики излет београдских радника, студената, средњошколаца и грађана, на коме је било више хиљада излетника. Жандармерија и полиција блокирале су код Хајдучке чесме простор око излетника. У жељи да што пре скрше отпор омладине, полиција и жандармерија су употребиле оружје. Око сто излетника ухапшено је и одведено у Главњачу, а убијено је и теже и лакше рањено неколико десетина. Групе које су се пробиле у град окупиле су се на тргу Мостар, где је одржан велики протестни митинг.

Сахрану погинулих другова, неколико хиљада средњошколаца, студената и младих радника из Београда и Земуна претварају у демонстрације против фашизма. Осуђујући злочин, терор и убиства као део политике режима, омладина је истичала да ће се још одлучније борити за права угњетених и обесправљених до победе, без обзира на жртве.

Од посебног значаја за даљи организациони и политички развој КПЈ у Београду и Србији било је одржавање разних саветовања и партијских конференција. Почетком јуна 1940. у Београду је одржана пета Покрајинска конференција КПЈ за Србију. У њеном раду учествовало је тридесет и осам делегата, од којих је педесет одсто било радника а остало интелектуалци, службеници и земљорадници. У то време Партија у Србији била је у потпуности организационо изграђена и политички јединствена. Одређени су задаци за будући рад комуниста и изабран нов Покрајински комитет КПЈ за Србију, у који су ушли и многи истакнути комунисти из Београда.* Тада су, такође, изабрани Секретаријат и разне комисије ПК и делегати за V земаљску конференцију,** која је одржана у Загребу 19—23. октобра 1940. године. Овај скуп југословенских комуниста имао је значај конгреса, а одржан је у време тешке економске и политичке кризе у земљи, снажног продора фашистичке Немачке у западну и северну Европу и Италије на Балкан.

На конференцији је указано на опасности које прете народима Југославије од сила Осовине, њихових сателита и домаћих издајника. Истичући да југословенска буржоазија земљу директно води под окриље фашистичких земаља да би сачувала своје класне интересе, на Конференцији је истакнуто, да народи Југославије неће фашизам ни тоталитарни режим, нити ће дозволити да постану робље немачке и италијанске олигархије, као што се нису хтели помирити с полуколонијалном зависношћу коју су им наметале велике западне капиталистичке земље после првог светског рата. Поред борбе против фашизма, КПЈ је у први план своје активности ставила борбу за националну равноправност угњетених народа и националних мањина у Југославији. У највише руководство КПЈ изабрано је 29 чланова, са Јосипом Брозом Титом на челу. По времену када је одржана, по духу који је на њој владао и одлукама које је донела, ова партијска конференција је један од најзначајнијих скупова комуниста Југославије између два рата.

Одмах после Земаљске конференције, Месни комитет КПЈ за Београд организовао је проширено саветовање руководећег кадра из Београда и Земуна коме су, осим чланова Месног комитета, присуствовали и секретари рејонских комитета и секретари већих партијских организација. Упознавши их са одлукама Конференције, Месни комитет је од руководства и организација у граду тражио да се ангажују на припреми народа за одбрану земље. За ту акцију МК је ангажовао своје

* Из Београда и Земуна у ПК су ушли: Александар Раиковић, Спасенија Бабовић, Милош Матијевић, Мома Марковић, Милован Билас, Љубинка Милосављевић, Милош Мамић, Буро Стругар, Радоје Дакић. У Бироу ПК почетком 1941. били су: А. Ранковић, С. Бабовић, М. Матијевић, Благоје Нешковић, Мома Марковић и Љубинка Милосављевић.

** Међу седамнаест делегата из Србије, из Београда су били: Милош Матијевић, Спасенија Бабовић, Александар Ранковић, Иво Јтола Рибар, Милован Билас, Моша Пијаде, Светозар Вукмановић-Темпо, Василије Буха, Дакић Радоје, Вукица Митровић, Стаменковић Лепосава, Сретен Жујовић.

најистакнутије чланове и партијске инструкторе. Захваљујући њиховом преданом раду, поруке Пете земаљске конференције брзо су дошле не само до комуниста, већ и до радника и омладине Београда и Земунa и одмах су почеле да се реализују. У томе су велику улогу имали и партијски листови „Комунист“ и „Глас радног народа“, који су излазили у Београду 1940/41.

Од јесени 1940. партијске организације и руководства оили су стављени у пуну политичку мобилност. На покрајинском саветовању КПЈ за Србију, одржаном у Београду 23. и 24. децембра 1940. године, анализиран је рад комуниста на селу и спровођење у живот одлука Пете земаљске конференције КПЈ у Србији. Током 1940. село је било захваћено озбиљном економском и политичком кризом. Придобиање велике армије сељаштва за револуционарни покрет био је задатак од чијег је остварења увелико зависило и стварање снажног фронта радника и сељака ради заједничког иступања радничке класе, омладине и сељаштва у економским и политичким акцијама против режима. Изгубивши веру „у сељачку политику“ грађанских партија, сељаштво у Србији нагло је заокретало улево, подржавајући и директно учествујући у многих акцијама радничке класе. Зато је ЦК КПЈ и захтевао од комуниста Србије да појачају политички рад и стварају партијске организације у селима.*

У току реализације одлука Пете покрајинске и Пете земаљске конференције КПЈ, V београдској партијској организацији долазило је до сталних организационих промена. Многи истакнути активисти КПЈ и СКОЈ-а из Београда упућени су као инструктори у унутрашњост Србије и друге крајеве земље. Али, у то време у КПЈ и СКОЈ ступају нови борбени кадрови, који су јачали партијске и скојевске организације у граду и успостављали континуитет политичке активности револуционарног покрета. Жива политичка активност комуниста осећала се међу радницима у индустријским предузећима, међу омладином у средњим школама и на Универзитету и осталим становништвом у граду.

Јачање револуционарног, демократског и антифашистичког покрета у земљи, а посебно у Београду, у коме је постојао најјачи полицијски апарат и друге снаге на које се ослањао режим, заплашили су владајуће буржоаске врхове. Влада Цветковић-Мачек покушава да се нагоди са фашистичким земљама, а у земљи истовремено драстичним мерама настоји да угуши револуционарни и антифашистички покрет. Крајем децембра 1940. забрањен је рад УРССЈ и других радничких организација и друштава. Затворене су њихове просторије и конфискована имовина, забрањено излагање „Радничких новина“ и друге радничке штампе. Истовремено, забрањен је и Савез задружне омладине Југославије у чијим се органи-

* При ПК КПЈ за Србију деловала је Комисија за село V којој су били Моша Пијаде, Веселин Маслеша и Мирко Томић. Такође, формирана је и посебна група активиста за рад са „Народним читаоницама“ на селу, којом су руководили Чедо Миндеровић и Максим Горуновић.

јама окупљало више хиљада припадника сеоске омладине. Забраном класног синдикалног покрета режим је хтео да онемогући борбу радничке класе. Поводом тог удара режима, ЦК КПЈ издаје проглас радничкој класи Југославије са позивом у борбу и стварање чврстог борбеног фронта радничке класе и национално угњетених народа под руководством Комунистичке партије.

Комунисти Београда и Земуна развијају широку политичку активност, позивајући радничку класу и народ на јединство и непомирљиву борбу против режима. У предузећима и установама стварају се одбори радничког јединства са члановима Партије на челу. У граду је владало опште незадовољство не само међу радницима, већ и у ширим слојевима градског становништва.

Почетком 1941. у Југославији се јављају два политички изразито супротна тора. На једној страни су револуционарне снаге са КПЈ на челу, а на другој реакционарне снаге око врхова југословенске буржоазије. Комунисти и антифашисти настоје да створе што шири и масовнији антифашистички фронт који би се успешно супротставио владајућим врховима Краљевине Југославије. Политичка ситуација у Београду и Србији првих месеци 1941. добија изразито левичарски карактер. Такав развој ситуације у Београду и Србији озбиљно је забринуо власти, које нису биле у стању да то спрече. Фран Куловек, министар у влади Цветковић-Мачек, почетком фебруара 1941. рекао је Лејну, амбасадору САД у Београду, да је ситуација у земљи веома тешка и да би, у случају слободних избора, КПЈ у Србији сигурно победила и дошла на власт. Партија је у то време била политички ангажована на свим пољима делатности. Почетком фебруара београдска партијска организација имала је око 830 чланова. До рата тај број се још нешто повећао.

Првих месеци 1941. КПЈ је у Београду водила преговоре са представницима левих крила појединих грађанских партија.* У тим преговорима учествовали су и чланови ЦК КПЈ, са Јосипом Брозом Титом на челу. Руководство КПЈ интересовао је однос опозиционих буржоаских партија према политици владе Цветковић-Мачек и могућности вођења заједничких акција против режима.

У току фебруара и марта влада Цветковић-Мачек и кнез Павле договорили су се са Хитлером о приступању Југославије Тројном пакту. Партија је средином марта упутила проглас народима Југославије, у коме је тражила мобилизацију свих снага да се спасе независност земље и „помрсе противнародни планови издајника народа“, да се оствари савез са СССР-ом и формира таква влада која ће водити бригу о интересима народа. Комунисти Београда одмах приступају реализацији тих порука. ПК КПЈ ставља у мобилно стање сва руководства у Србији, као и МК КПЈ у Београду.

Вест о одлуци двора и владе о приступању Југославије Тројном пакту доспела је у јавност већ 23/24. марта, изазвала

* Преговори су вођени са Народном сељачком странком и Самосталном демократском странком и њиховим првацима Драгољубом Јовановићем, Чедом Плећевићем, др Иваном Рибаром и др.

негодовање и убрзала прикупљање свих родољубивих и анти-фашистичких снага ради отпора Југословенске буржоазије.

Покрајински комитет КПЈ за Србију одлучио је да се организују демонстрације против приступања Краљевине Југославије Тројном пакту. У том смислу послате су инструкције свим окружним комитетима да организују демонстрације где је то могуће. Месни комитет КПЈ Београда добио је задатак да припреми раднике и омладину за демонстрације, а Покрајински комитет је припремио прокламацију против приступања Југославије пакту са фашистичким земљама, са потписом утицајних културних и политичких личности у граду. У Београду и Србији, тих мартовских дана 1941, у народу је владало огорчење и мржња према издајницима и капитулантима. Руководство КПЈ у Београду брзо је реаговало на развој политичких догађаја. Већ 24. марта у граду је растурен проглас „Срби, Београде!“ у коме се, поред осталог, истиче:

„... Данашња влада спрема издају. За неки дан треба да се потпише Тројни пакт, који значи сигурну и срамну смрт нашој држави, нашој слободи и нашем народу. Први пут у нашој историји треба пред тиранима да клекнемо, да на коленима потонемо у бешчашће и ропство, и то даиас кад је цео народ у свим крајевима државе, свих сталежа и узраста устао да на живот и смрт брани своју највећу тековину и светињу — националну слободу и државну независност.“

Јеци са сличном садржином растурали су у многим местима у земљи. Војска и полиција у Београду стављене су у приправност.

И док су фашистичке вође ликовале, јер су без рата ставиле под скут још једну жртву, у земљи је почело политичко врење, а у Београду и Земуну демонстрације. Оне су 25. марта избиле у центру и на периферији града где су већином становали радници. Најорганизованије и најмасовније демонстрације биле су на Чукарици, а припремила их је и њима руководила партијска организација на Чукарици. У тим акцијама учествовали су радници Раковице, Чукарице, обалски радници, бродарци и други радници и студенти. У сукобу са полицијом и жандармеријом, који је био најжешћи пред Фабриком шећера на Чукарици, демонстранти су показали одлучност и политичку зрелост.

Схвативши политичку ситуацију и спроводећи у дело препоруке Покрајинског комитета, руководство КПЈ за Београд издало је 25. марта увече директиву свим нижим партијским руководствомима у граду да хитно одрже састанке партијских организација и ћелија и чланове Партије упознају са политичком ситуацијом, како би радништво и грађане припремилн за масовне демонстрације. Већ следећег дана, 26. марта, организоване су и изведене масовне демонстрације на више места у граду, у којима су учествовали средњошколска и студентска омладина, радници и грађани Београда.

Демонстранти су се окупљали на тргу Мостар, Славији, Теразијама, у Његошевој улици, Улици краљице Марије (данас 27. марта), на Неимару, Врачару, Улици краља Алексан-

дра (данас Булевар револуције), код Студентског дома (данас Дом студената „Иво Лола Рибар“), где демонстраната са Карабурме, Палнлуле и Дорћола. Тим демонстрацијама руководили су чланови рејонских и Месног комитета КПЈ. Покушај полиције и жандармерије да растуре демонстрације није успео. Демонстранти су се у мањим групама разишли по граду, изражавајући незадовољство политиком владе Цветковић-Мачек. Осим, парола против фашизма и издаје земље, демонстранти су најчешће узвикивали пароле: „Доле пакт!“, „Доле издајничка влада Цветковић-Мачек!“, „Живео Совјетски Савез!“, „Хоћемо савез са Совјетским Савезом!“ и друге. Иако су полиција и жандармерија 25. и у раним часовима 26. марта успеле да онемогуће већу концентрацију демонстраната у центру града, нису могле да спрече одржавање демонстрација и да угуше незадовољство народа у читавом граду.

Партијско руководство у граду благовремено је и правилно реаговало на настале догађаје и мобилисало радништво и омладину. У центру града 25. и 26. марта окупљале су се и прозападно оријентисане снаге југословенског друштва. Бодрене обећањима и илузијама о помоћи великих западних савезника, пре свега Енглеске, ове снаге су покушале да незадовољство маса каналишу у свом правцу. Међутим, већ 26. марта комунисти и њихове присталице онемогућавају ове снаге да дођу до изражаја. Развој политичких догађаја убрзао је војни пуч, ноћу 26/27. марта, и обарање владе Цветковић-Мачек. Образована је нова влада са генералом Душаном Симовићем на челу. Официри, који су извршили војни пуч и збацили владу Цветковић-Мачек, иако многи од њих прозападно оријентисани, нашли су се у том тренутку на истој политичкој линији са демократским и револуционарним снагама у Југославији. Пуч су извели, како су то касније изјављивали, да би „спасили земљу од унутрашње револуције“ и предухитрили неповољан развој политичких догађаја у земљи за југословенску буржоазију.

Све оно што се у Београду дешавало 25. и 26. било је само увод у догађаје од 27. марта. Огорчење због издаје земље покренуло је 27. марта на демонстрације и манифестације слободи и независности земље више од сто хиљада Београђана: ћака, студената, радника, свих родољуба и патриота. Као талас кретала се маса народа улицама града и окупљала на великим трговима, изражавајући спремност да брани земљу. Клицало се слободи и демократији, савезу са СССР-ом и тражило поништење пакта са фашистичким земљама.

Комунисти су позивали раднике да обуставе посао и масовно учествују у демонстрацијама и на тај начин јасно изразе свој патриотски и класни став. Текстилни и други радници Карабурме напуштају фабрике и масовно учествују у демонстрацијама*. Њима се придружују у Душановој улици ћаци и радници са Дорћола. После неуспелих преговора са

* Ове раднике оу предводили Филип Бајковић, Маријана Грегоран, Лепа и Драги Стаменковић, Вукица Митровић, Јелена Нетковић и др.

војним властима код Калемегдана, демонстранти се улицом цара Душана и улицом Краљеве Каленића-пијаце, Славије и Звездаре. Радници Раковице и Чукарице демонстрирали су на тргу Мостар, на железничкој станици, а потом на Славији, Студентском тргу и код Вуковог споменика. У току демонстрација најчешће су истицане пароле: „Доле фашизам!“, „Боље рат него пакт!“, „Боље гроб него роб!“, „Живео савез са Совјетским Савезом“ и др.

Чланови Партије имали су одлучујући утицај у организовању и политичком усмеравању демонстраната. На томе су се ангажовали чланови Покрајинског комитета КПЈ за Србију и МК КПЈ за Београд, као и чланови ЦК КПЈ који су се 27. марта налазили у Београду. У време мартовских догађаја, а нарочито 27. марта, комунисти су се слободно кретали по граду, без опасности да ће бити ухапшени, јер су полиција и жандармерија војним ударом биле паралисане и немоћне да предузму било шта против тако велике и организоване масе демонстраната. Политичка активност комуниста и скојеваца тих дана дошла је до пуног изражаја. Растурено је око 9.000 прогласа и летака КПЈ у Београду и многим местима Србије, у којима су позиване све прогресивне и родољубиве снаге у земљи да се удруже у борби против фашизма, за одбрану земље, политичка права најширих слојева становништва, слободу деловања радничких организација и неодложно склапање пакта о узајамној помоћи са СССР-ом. Својом садржином и порукама они су погађали политичко расположење људи, који су изашли на београдске улице да изразе своје незадовољство унутрашњом и спољном политиком владајуће буржоазије и да бране част и слободу земље.

Истакнути комунисти Раде Кончар, Спасенија Бабовић, Иво Јтола Рибар, Светозар Вукмановић-Темпо, Милош Матијевић-Мрша, Радоје Дакић, Вељко Мићуновић, Рифат Бурџовић, Слободан Пенезић, Митра Митровић, др Сима Милошевић, Јтаза Мамузић и други држали су демонстрантима ватрене родољубиве говоре на тргу Мостар, на Студентском тргу, Славији, Теразијама, код Вуковог споменика, на Карабурми, Каленићевој пијаци. Са импровизованих говорница, често на раменима својих другова, они су народу објашњавали политичку ситуацију, истицали погребу за политичким јединством свих антифашистичких снага у земљи и одлучном борбом против пете колоне и капитулантских врхова југословенске буржоазије.

Увече 27. марта, одржан је и велики митинг на Каленића-пијаци, коме је присуствовало око 15.000 људи, махом радника, ћака и студената.

С обзиром на насталу политичку ситуацију, ЦК КПЈ захтевао је од партијских организација да одрже политичку мобилност маса, а у предузећима и установама изабери „радничке комитете“, који ће штитити права радника и предводити их у будућим акцијама. Већ у наредна два дана у већини предузећа и установа изабрани су раднички комитети са комунистима на челу.

Покрајински комитет КПЈ за Србију и Месни комитет КПЈ за Београд предузели су већ 27. марта политичких акција. Од нове владе захтевано је растурање концентрационих логора и пуштање на слободу политичких затвореника, пре свега комуниста и антифашиста и хитно пуштање на слободу Моше Пијаде и других комуниста из затвора Управе града Београда на Ади Циганлији, као и уништење картотеке и архива Министарства унутрашњих послова. У име Покрајинског комитета преговоре са владом генерала Симовића водили су Веселин Маслеша и Бранко Бујић. Под притиском маса већим делом је спаљена полицијска карготека у Министарству унутрашњих послова и почетком априла распуштени концентрациони логори, осим у Бановини Хрватској, у које је Мачек конфинирао учеснике у мартовским догађајима и погом их предао усташама. На слободу је почетком априла пуштен и Моша Пијаде и други комунисти из затвора у Београду.

Манифестације слободи и интегритету земље имале су огроман политички одјек у земљи и свету. Мартовски догађаји у Београду и другим крајевима Југославије утицали су на даљи развој војних и политичких догађаја не само на Балкану, већ и у Европи.

Све слободољубивс и демократске снаге у свету поздравиле су мартовске догађаје у Београду и Југославији. Черчил и Рузвелт су са одушевљењем поздравили отпор југословенских народа и обећали помоћ у евентуалном сукобу са фашистичким земљама. Штампa и радио-станице тих земаља стално су пратили догађаје у Југославији и величали их. Угледни амерички дневник „Њујорк Тајмс“ с поштовањем је писао о отпору југословенских народа Хитлеровом „тихом“ поробљавању малих земаља. Истицано је да су водећи европски политичари пуних пет година излазили у сусрет Хитлеровим захтевима, све док није наишао на један мали и храбри народ. „Огроман је то догађај када један део Европе, ни богат, ни густо насељен, ни моћан, али пун страсног патриотизма и поседујући неосвојиву душу каже НЕ . . . Изјављујући им наше безгранично дивљење, не заборавимо да је њихова ствар и наша сопствена ствар. Ово је исто тако и наш рат, као што је и њихов.“

За све време демонстрација, и касније, партијске организације у граду биле су у мобилном стању. Чланови и инструктори МК КПЈ за Београд одржавали су састанке са партијским организацијама у предузећима и установама на којима су објашњавали значај политичких догађаја и значај 27. марта за даљу борбу, захтевајући од комуниста, антифашиста и свих родољуба да народ припремају за одбрану земље.

Из тактичких разлога према фашистичким земљама, и уплашена политичком оријентацијом маса, влада генерала Симовића забранила је 27. марта даље одржавање демонстрација и зборова у граду. Покрајински комитет КПЈ за Србију и МК КПЈ за Београд одлучили су да се одложи одржавање масовног збора радничке класе и становништва Београда 28. марта код Вуковог споменика, не желећи евентуалне су-

кобе и крвопролића који би могли довести до цепања створеног јединства радника и грађана Београда.

О догађајима у Београду и Србији Покрајински комитет КПЈ за Србију обавестио је Тита, који се тада налазио у Загребу. Чим се упознао са политичком ситуацијом у Београду, Тито је одлучио да одмах у Београду одржи саветовање са руководећим кадром КПЈ у Србији. Саветовање је одржано 29. марта на Чукарици.*

Саветовање је имало велики значај за даљу политичку делатност и држање комуниста у априлском рату и непосредно по окупацији земље. Тито је догађаје у Београду од 25—27. марта оценио као веома значајне за даљи развој прилика у земљи и Европи. Од комуниста је захтевано да се одазову мобилизацији и активно учествују у одбрани земље и сарађују са свим напредним снагама које на томе раде, да наставе борбу за пуна политичка права радног народа, склапање споразума са Совјетским Савезом и формирање такве владе, која ће народу обезбедити демократске слободе и мобилисати га на одбрану земље.

Од владе генерала Симовића нису се могле очекивати радикалне промене на унутрашњем и спољнополитичком плану, с обзиром на њен састав и неуједначеност политичких погледа њених чланова, чак и по неким кључним политичким питањима. На ову владу требало је и даље вршити снажан притисак како би одмах почела са радикалним политичким променама у земљи и склопила одбрамбени савез са Совјетским Савезом.

На Саветовању је Тито одао признање београдској партијској организацији и њеном руководству за добру организацију демонстрација и правилно реаговање на текуће политичке догађаје у земљи. Тада је Тито одлучио да се седиште ЦК КПЈ одмах пребаци у Београд, пошто су ту постојали сви услови за свестран рад чланова Централног комитета.

Централни комитет је у прогласу од 30. марта 1941. изнео свој став према Тројном пакту, политичкој ситуацији у земљи и влади генерала Симовића. Били су то, у ствари, јавно изнети закључци Саветовања на Чукарици. Обраћајући се свим грађанима и радним људима Југославије, ЦК КПЈ је истицао: „Нећемо империјалистички рат, нећемо бити оружје у рукама енглеских империјалиста, као што нећемо бити робови њемачких и италијанских империјалистичких освајача и крвника многобројних поробљених народа.”

Тито је после тога истицао да је двадесет седми март ушао у нашу историју као празник, „као доказ силне, непо-

* Саветовање је одржано у стачу ЈТазара Кочовића, у Тургењевој улици бр. 14. Саветовању је присуствовало преко тридесет најистакнутијих комуниста. Поред генералног секретара Партије Јосипа Броза Тита и чланова ЦК КПЈ који су се тада налазили у Београду — Иван Милутиновић, Сретен Жујовић, Раде Кончар, Милован Билас, Иво Лола Рибар, саветовању је присуствовао и један број чланова и инструктора ПК КПЈ за Србију, секретара окупационих комитета и чланова Месног комитета КПЈ за Београд.

колебљиве воље наших народа за независношћу, за својом слободом и за чувањем свога опстанка март 1941. године био је бојни зов под оружје, на одбрану ове земље ..."

Држећи се одлука Пете земаљске конференције и закључака Саветовања на Чукарици, инструктори и већи број чланова ПК КПЈ за Србију одмах су напустили Београд и отишли у унутрашњост Србије, у градове и села да мобилишу чланство и руководства КПЈ да раде на успостављању што чвршћих контаката са народом, са војницима и родољубивим официрима у војсци. И напредни студенти Београдског универзитета приступају реализацији одлука Саветовања на Чукарици. Након саветовања партијских руководства на Универзитету, одржаног првог априла, студенти комунисти и скојевци одмах су напустили Београд и отишли на политички рад у унутрашњост земље, или у своје родне крајеве, да тамо раде на припремању народа за одбрану земље.

Деловање комуниста за време и после мартовских демонстрација у народу и војсци, забринуло је владу генерала Симовића, те почетком априла забрањује сваку политичку пропаганду комуниста у војним јединицама. Међутим, политичке ставове и деловање комуниста у народу и војсци прихватају најшири слојеви становништва, сви истински родољуби и патриоти у земљи, којима је било стало до слободе и независности своје земље. Својим примером и одлучношћу комунисти су утицали на остале родољубе да воде непомирљиву борбу против фашиста и реакције, за социјално и национално ослобођење наших народа.